

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պատմության ամենեն արագընթաց օրերը հեղափոխության վայրկյաններն են: Հասարակական փորձը՝ իր ամենազարգացած և բազմակողմանի երևույթներով, հրապարակի վրա է: Ամեն մարդ գիտե, թե երբ սկսեց, բայց ոչ ոք չգիտե, թե երբ է վերջանալու: Այնպես, որ անհավատալի են հեղափոխության բոլոր արժեքները՝ իբրև լինելության և փոփոխության զանազան երեսներ, որոնք այնպես կարող են փոխվել, որ այլևս չլինեն: Եվ, սակայն, հինը և տևականը կործանելուց հետո տառապող մարդկությունը որոնում է նորը և ամենեն ավելի նորի տևականությունը: Ամեն օր կատարվող ընկերային փորձի մեջ, սակայն, խախտվում է մտածողության դասավորող և համակարգող, ըմբռնող և ճշմարտացնող ուժը, ու այլևս տեղ չի մնում մարդկայնորեն ապրելու, մտածելու և գործելու: Այդ փորձերի թե՛ կրողը, և թե՛ հեղինակը դառնում են հետզհետե կույր պատահականության անզուսպ տարուբերումների հողմավար խաղալիքներ, որոնք չեն տեսնում իրենց թշվառությունը համատարած թշվառությունների մեջ: Հեղափոխությունը կարող է շատ ճշմարտություններ բերել, բայց դրանք ծառայում են միայն ավելի թանձր քողարկելու այն ճշմարտությունը, որ բոլոր հեղափոխություններին է պատկանում:

Այդ առարկայական ճշմարտությունն ունենալու համար, սակայն, մեծ ջանք պետք է, մտքի մեծ աշխատանք, ինչպես նաև իրականություն մի մեծ թափանցողություն: Արհամարհանքի և անշահախնդրության հողի վրա գուտ ճշմարտության կիրքը պետք է ունենալ՝ հրապարակը հեղեղող ճշմարտությունների ճշմարտությունը գտնելու համար: Եթե ամբոխը ղեկավարող ճշմարտությունների հորձանքը չի կլլել մեկին, եթե անտարբերությունը դեպի անցուղարձը չի բխում սեփական ստամոքսի ինքնազիտակցությունից, եթե մեկն ապրում է իր հոգու խորքում այն, ինչ որ բոլորն ապրում են իրենց ձեռներով, ոտներով և կոկորդներով, — այն ժամանակ, իհարկե, ճշմարտության սերը կարող է հրապարակ բերելու չափ քաջություն տալ նրան, որ շատերի ասածն ասելու համար, չի դառնում երբեք շատերից մեկը, որ շատերի չասածն ասելու համար, չի դառնում երբեք նորելուկ, որ շատերին հակառակ ասելու համար չի դառնում, սակայն, շատերին հակառակ: Որովհետև, մինչդեռ ամենայն ինչ հեղա-

փոխության օրերին զուտ գործնական նպատակով է արվում և ասվում, կարող է պատահել, որ տեսական շահագրգռության մեծությունը գործնական արժեք տա իր խոսքերին այն չափով միայն, որչափով դրանք ընդունակ կլինեն սանձել շատ «գիտնականների», խթանել շատ անգործներին և առաջնորդել շատ տարուբերվողներին: Այսքան գործնականություն անկարելի է մերժել որևէ տեսականության:

Այսպես եմ հիմնավորում ես իմ հարձակումը մի քանի գաղափարների վրա, որոնք դարձել են անհավատ մարդկության սրբազան կուռքեր: Նրանք անխախտ կմնան իրենց տեղը, ինչպես հավիտենական չարիքը աշխարհի վրա, սակայն այդ էլ մի քաջաբերանք է:

I ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Երևակայեցեք մի երկիր, որ գտնվում է իր «մեծ հեղափոխության» մեջ: Գործի մարդիկը գործի վրա են այն աստիճան շատ, որ անպետք մարդիկ նույնիսկ գործի վրա են: Հեղափոխությունը այլևս անպետք մարդ չի թողնում աշխարհի երեսին, նա կարող է առնվազն ծափահարել կամ քվեարկել:

Հրապարակի վրա է ամբողջ կյանքը, մարդու հոգին արդեն շրթունքների վրա է, մտքերի այնպիսի տենդոտ արտադրություն կա, որ ուղեղի մեջն այլևս միտք չի մնացել, միտքը հեռացել է իր բնակարանից: Խոսել, դատել, վիճել, քվեարկել և ընտրել՝ կոչվում է օրգանական աշխատանք հեղափոխության օրերին:

Իր մտքի ձևը իրականության վրա դրոշմելու տենդը այնքան մեծ է, որ աշխարհի ամենամեծ տարակերպությունները հնարավոր են դառնում: Լուում է ճշմարտությունը և ճշմարտության անունով թեևեր է առնում ամենայն ինչ: Ծանաչողությունը, փորձառությունը և գիտությունը գտնվում են նրանց ձեռքին այժմ, ովքեր մեծ տեմպերամենտ են ցույց տալիս, թոքերի և շնչափողի մեծ ընդունակություններ:

Հեղափոխությունը ընկերային տարակերպությունների (paradoxes) մեծ դաշտն է: Միլիոններ են հրապարակ գալիս անմտության խելքն ապացուցանելու: Մի բանաձևով միայն ընկեր է դառնում թշնամին, և թշնամի է դառնում բարեկամը: Բոլորն էլ մի բան են ցանկանում, բայց, որովհետև բոլորն էլ ցանկանում են, այդ պատճառով դա անկարելի է դառնում:

Ոչ մի ժամանակ խոսքի ուժը այնքան մեծ չէ, որքան հեղափոխության մեջ, ուրեմն, սա կատարյալ ռասիոնել մարդկությունն է: Սակայն, ոչ մի ժամանակ խոսքի ուժը այնքան անգործնական և անուժ չէ, որքան հեղափոխության մեջ, ուրեմն սա բարբարոս և շատախոս մարդկությունն է:

Ոչ մի ժամանակ բացարձակ ազատության իդեալը միս ու արյուն չի դառնում այնքան մարդկանց մեջ. ուրեմն սա իդեալ մարդկությունն է: Ոչ մի ժամանակ, սակայն, այնքան այլանդակ բռնություններ չեն լինում, որքան հեղափոխության մեջ:

Առանց հեղափոխության անկարելի պիտի լիներ ապացուցանել արդարության անարդարությունը, հավասարության անհավասարությունը, եղբայրության բարբարոսությունը և ազատության բռնությունը: Լեզվի ու մտածողության այս ինքնահերքումը և ինքնոչնչացումը դարձյալ հեղափոխության շնորհներին է:

Վայ այն երկրին, եթե լայնածավալ է: Կենտրոն դառնալու մտահոգությունն այնքան «կենտրոններ» է ստեղծում, որ մարդիկ չեն մոռանում կենտրոնների կենտրոն էլ կազմելուց, որ իր հերթին դառնում է, իհարկե, շատերից մեկը: Երբեք մարդիկ իրենց հույսն այնպես չեն դնում անհատների վրա, երբեք, սակայն, այնքան կատարյալ չէ անհատի ոչնչացումը:

Ոչ ոք չգիտե, թե հեղափոխական շատախոսությունին ինչպես է, որ գործ է ստեղծվում: Գործի առաջաբանը խոսքն է անկասկած, բայց խոսքի անուժությունն աներևակայելի է: Մի մոգական ձեռք, բոլորին հակառակ, թողնում է, որ գոյություն ունենա և մնա մի բան, որ գործն է, քվեարկված է դրան հակառակ, ընտրությունները դրան են հակառակ, գործիչները դրան են հակառակ, և, սակայն, գործիչը սովորում է՝ ինքն իրեն հակասելով իր գործին չհակասել և թույլ տալ, որ իր գործը հակառակվի իր ընտրողներին, իսկ ինքն էլ ծափահարվի իր ընտրողներին:

Վայ նրան, որ պահպանողական է. նա, որ չի ուզում ուրիշ բան էլ ձեռք բերել, նա կորցնում է իր ունեցածն էլ: Վայ նրան, որ ազատական է. նա, որ ուզում է բոլորին ազատություն տալ, ինքն էլ զրկվում է իր ազատությունից:

Ոչնչությունից ծնվում են անուններ՝ մեծ և հոյակապ: Անհատն է, մտածում եք դուք, որ պատմությունը դարբնում է: Անունների մեծությունը, սակայն, վերջիվերջո ցույց է տալիս, թե հեղափոխությունը ինչպիսի մեծ դատարկություններ կարող է ծնել: Առանց այդ

անունների հեղափոխությունը, սակայն, անկարելի է թվում, խոստովանում են ամենքը:

Երբեք մարդկությունն այնքան չի փրկիստփայում, երբեք, սակայն, այնքան անմիտ չէ եղել մարդու հավանությունները: Այսօրվա իրականությունը ստեղծում է անթիվ իրապաշտներ, բայց երբեք ցնորամտությունը այնքան իրապաշտական չի եղել, կամ փոխադարձաբար:

Լոգոլոգների և բանաձևերի անսահմանությունը թվում է, թե զսպելու է վերջապես անբանական իրականությունը. ոչ մի տեղ, սակայն, լոգոլոգներն ու բանաձևերը իրականության գերիները չեն դառնում, որպես հեղափոխության մեջ: Կուռքերի խորտակման անսահման եռանդը շատ կարճ հիշողություն է ունենում: Հանուն կուռքերի են խորտակվում բոլոր կուռքերը, ինչպես որ հանուն կրոնի են ջնջվում բոլոր կրոնները:

Թե հարազատ իրականությունն է սա, երևում է նրանից, որ շատ շատերը իրենց հոգու խորքում գաղտնի ցանկանում են հինը, անցնողը, գնացողը, բռնությունը: Մարդիկ հաշտվել էին դրա հետ. սովորությունը, վարժությունը, երկարատևությունը տանելի էին դարձրել անտանելին, և այժմ անսովորն ու անվարժը անտանելի են դարձնում ամենայն ինչ: Այժմ ազատությունն է մեզ ճնշում: Եվ կամքերի ու ցանկությունների անկարողությունն ու խաչաձևումը գուցե շատերը բացատրեն իբրև ազատության առատությունից ճնշված գիտակցության անգործականություն և թափառում:

Կործանվածի հիշողությունն այնքան տիրապետող է դառնում, որ նորը հաստատելու ղեկավարող սկզբունքը ոչ թե դրական մի հիմունք է, այսինքն մի բան, որ ինքնանպատակ է և ցանկալի՝ անկախ ուրիշ բանից, այլ նորը պետք է լինի, որպեսզի նոր լինի, որպեսզի հինը չլինի, հինն հակառակը լինի:

Ամեն երկրի հեղափոխությունը իր երկրի հեղափոխությունը չէ միայն. նա մարդկային հեղափոխություն է. այստեղն է նրա փրկիստփայական փայլը: Սակայն, ամեն երկրի հեղափոխությունը ոչ մի երկրի հեղափոխությունն էլ չէ, որովհետև ամենայն իշխանություն, որ բերելու է որևէ հեղափոխություն, նրանով է տարբերվում կործանվածից և անցնող-գնացողից, որ աշխատելու է նմանվել հինն, անցնող-գնացողին, կործանվածին, եթե ուզում է իշխանություն լինել. այստեղն է նրա փրկիստփայական հիմքը: Երբ մենք ուզում ենք ամեն բան փոխել, մոռանում ենք, որ մի բան կարող է փոխվել, երբ շատ բաներ չեն փոխվում: Հողը պետք է անշարժ լինի քայլող ոտներ-

րի համար: Բայց երբ մենք ուզում ենք ամեն բան փոխել, մենք մոռանում ենք, որ մարդն անփոփոխ է, այդ պատճառով և ոչ մի բան էլ չի փոխվելու: Վերջիվերջո հաղթանակում է, իհարկե, ամեն բան փոխելու մեր կամքը, և մենք ստանում ենք դեմոկրատներ, որոնք ավելի բյուրոկրատ են, քան որևէ տեղ, բանվորներ, որոնք ավելի հարուստ են, քան վաճառականներ, զորք, որ ավելի վախկոտ է, քան նապաստակը, բուրժուաներ, որոնք ավելի ազատական են, քան անիշխանականը: Մի բան կա ընկերային կյանքի մեջ, որ երբեք չի կարելի տալ, ով որ առնել չգիտի, ինչքան ուզում եք տվեք, նա չի կարող ստանալ, իսկ ով որ առնել գիտի, նա տալու պետք չունի ստանալու համար:

Տե՛ր ունենալու կարիքը երբեմն փոփոխամիտ է լինում: Հեղափոխությունը մեզ սովորեցնում է տերեր փոփոխելու անհրաժեշտությունը և ավելորդությունը միաժամանակ:

Ամենայն հեղափոխություն ժողովրդի շահերի ինքնագիտակցություն վայրկյանն է, բայց միայն մի վայրկյան, որովհետև ամենայն հեղափոխություն նվազագույն անհատականություն և ամենափոքր ինքնագիտակցության կատարյալ ոչնչացումովն է շարունակվում: Ամենանրբագագ անձնավորություններ (Ռուսսո ևն) են լինում նրա կարապետները, սակայն ամենակոպիտ բռնակալներն են լինում նրա արհեստավորները: Ծայրահեղ ազատության, խիստ նուրբ անհատականության պահանջներն են մղում մեզ դեպի հեղափոխությունը՝ մեր ունեցած ամենափոքր ազատությունիցն էլ, դեռ չբռնաբարված անհատականությունիցն էլ զրկվելու համար: Մի կտոր հաց բաց է առնում հեղափոխության դռները, երկնքից աստղեր քաղելու մեր մոլեգնության մեջ փակվում են հեղափոխության դռները: Պատմությունը գրքերի մեջ պատմություն տեսնողների համար հեղափոխությունը մեծ-մեծ գործեր է կատարում: Իրականության մեջ պատմությունը ապրողների համար՝ հեղափոխությունը մեծ-մեծ խոսքեր է ջարդում: Ոչ ոք չպիտի կարողանա ապացուցանել, թե այն օրից, երբ սկսվեց հեղափոխությունը մինչև այն օր, երբ կատարելապես մոռացվեց հեղափոխությունը, մի երկիր չպիտի լիներ այնպես, ինչպես որ է՝ առանց հեղափոխության: Այդ անկարելի է, որովհետև մի գահազրկություն, երբ կարող է հարյուրավոր միլիոնների խենթացնել, միշտ մտածել է տալիս մեզ երկրի այն բարձունքի մասին, որտեղից աշխարհի փայլն ու փառքն է տեսնում: Բայց քանի որ փայլն ու փառքը բարձունքներից հեռու են միշտ, ուստի խնդիրը միևնույն է: Մարդու Որդին է՞ խաբվում, թե՞ մարդկանց որդիները:

Հեղափոխությունը հասարակագիտական քառան է, եթե ամբողջությամբ տեսնող աչքերով նայենք. բայց մասերն էլ վարակված են ամբողջության ցավով: Այդ ընդհանուր վարակումի մեջ, սակայն, լայն ու հաստ գծեր և բծեր կան, որոնք մատչելի են դարձնում փատաղնությունը: Առանց Հեղափոխական, կամ առանց Հակահեղափոխական լինելու կարելի է բռնել այդ գծերից մի քանիսը ու վերլուծություններ կատարել: Ճիշտ ինչպես, սոցիալիստ լինելով, կարելի է ցավել չափազանց սոցիալիզմից, որովհետև ձեր երևակայած երկրում, եթե միևնույն-նախագահից մինչև վերջին ոստիկանը սոցիալիստ են, աշխատեցեք հոգեկան մեծ ուժ կուտակել՝ մի բոլոր ևս սոցիալիստ մնալու:

Մեծ Համբերություն պետք է այն աչքերի համար, որոնք ուզում են քառսը տեսնել:

II

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԼ

Հեղափոխության մեջ առաջնակարգ դեր են խաղում կուսակցությունները: Առանց նրանց պատմության անկարելի է նրանց ընկերաբանությունը կատարել: Բայց այն համեստ շրջագիծը, որի մեջ չկան մեծ հավանություններ, թույլ է տալիս «փոքրիկ նկատողություններ» անել այդ մասին էլ, փոքրիկ մտքեր, որոնք գուցե մի օր պետք եղած ճաշակը և ժամանակը գտնեն լինելու այն, ինչ որ ցանկալին է:

Ոչ թե միայն Հեղափոխության, այլ ընկերաբանության տարակերպություններիցն է այն, որ մարդիկ կարող են պատվավոր դարձնել, ինչ որ ըստ էության անպատիվ մի բան է: Վիճելի հարցերն են միայն, որ կողմնակցություն, կուսակցություն են պահանջում: Եվ, ահա, մարդիկ առաջուց վճռում են կողմնակից լինել, կուսակցից լինել մի բանի, որ վիճելի էլ չէ դեռևս, որ քննության կարոտ է, իրականության կռաւի տակը չի ընկել դեռ: Եվ ավելին. մարդիկ վճռում են կողմնակից լինել, կուսակցից լինել ոչ միայն այն բաներին, որոնք վիճելի են դեռևս, այլ նաև այն բաներին, որոնք այժմ գոյություն չունեն և ապագայում միայն կարող են գոյություն ունենալ: Գոյություն չունեցող բաների հանդեպ առաջուց վճռել դիրքը՝ նշանակում է նվազագույն ճշմարտության հոգսիցն իսկ ազատվել մարդկայնորեն և լայնմտորեն: Բոլոր կուսակցությունները աշխատում են ցույց տալ, թե իրենց պաշտպանած հարցերը անմիջական շահագրգռված-

յուն են ներկայացնում բոլորի համար էլ, ուստի ամենքն էլ իրենց կուսակցության պիտի անդամագրվեն: Սրա մեջն է կուսակցական լինելու պատիվը: Բայց հասարակական հարցերից շատ քչերն են, որ անմիջական շահագրգռության առարկա կարող են լինել բոլոր մարդկանց համար էլ, նկատելով միայն այս, որ պետական ձևի նման հարցն իսկ շատ վիճելի է, թե ո՞րն է լավը: Ոչ մի հանրապետություն դեռ չի տվել անգլիական միապետության ազատությունները: Պետական ձևի պաշտպանության մեջ կան մարդիկ, որ անմիջապես շահագրգռված են. մեծամասնությունը՝ շատ հեռավոր կերպով: Ահա այդ մեծամասնությունն է, որ պիտի խտացնե կուսակցական շարքերը, ցնորքներով օրորվի, թե ինքն էլ անմիջապես շահագրգռված է, և կուսակից դառնա, երբ պետք էր անմիջապես շահագրգռվողների քննադատը դառնալ: Դրանով նա փակում է ճշմարտության ճանապարհը: Այստեղն է ահա անպատիվը: Թող ամեն մարդն իր համար ապի, թե ի՞նչ կլինի մի երկրի բարոյականությունը, ուր անկուսակցությունը ծիծաղելի և մի նոր տեսակի կուսակցություն է:

Կուսակցություններն իրենց գոյությունը պահում են, ուրեմն, ճշմարտությունը թաղելով: Ոչ միայն այդ, այլև իրար հակառակվելու ուժեղության մեջն է կուսակցությունների ուժը: Եթե ճշմարտությունը լիներ կուսակցության սկզբունքը, այն ժամանակ հավանական է, որ բոլոր մարդիկն էլ մի կուսակցության պատկանեին. ուրեմն, կուսակցություն հնարավոր չէր լինի այլևս, որովհետև հակառակ կարծիք պաշտպանող պիտի գոյություն չունենար, կուսակից և կողմնակից լինել անկարելի պիտի դառնար: Աշխարհում կողմ չկա, այլ կան կողմեր: Այդ պատճառով էլ մի կուսակցության գոյության արմատը իր հակառակորդ կուսակցության սրտումն է աճում: Այդ պատճառով էլ բոլոր մարդիկ անկուսակցական են, որովհետև մարդու սկզբունքը ճշմարտությունն է, իսկ կուսակցության սկզբունքը՝ ճշմարտության հակառակությունը:

Ով որ բարի լինի այս հոգվածների ոգին հասկանալ առանց կրճատումների կամ հավելումների, նա պիտի ընդունի, որ այդ ոգով կարող է գրել և՛ կուսակցականը և՛ անկուսակցականը: Խնդիրը միայն հասարակագիտական է և երբեք գործնական: Գուցե համայնական կամքը կազմակերպելու մեջ կան ներակա ներհակություններ, որոնք հնարավոր են դարձնում հակասությունը:

Կուսակցությունները կազմվում են ընդհանրապես հասարակություն մեջ գոյություն ունեցող գաղափարներին և ձգտումներին ուժ և իրականություն տալու համար: Մի ընկերության օգտին ծառայելու

կոչված՝ նրանք դառնում են շատ հաճախ այդ ընկերությունների գլխին ամենամեծ չարիքը: Կապված անունների և լոգոներների (որոնք մի տեսակ անուններ են) հետ, նրանք ուզում են ոչ միայն այն, ինչ որ հասարակությունն է ուզում, այլև նրանք պահանջում են, որ հասարակությունն էլ ուզենա այն, ինչ որ իրենք են ուզում: Այստեղ տեղը ծառա է, և ծառան տեր է՝ դեռ սոցիալիզմը չիրականացած:

Ենթադրողներ կլինեն, թե կուսակցությունները նպատակներ պիտի չունենան, սեփական, ինքնուրույն նպատակներ, որովհետև հասարակության նպատակներն ու իդեալներն են իրենց նպատակն ու իդեալը՝ կոչված նրան ծառայելու, կա՞րող են միթե նրանք ուրիշ իդեալ ունենալ, քան ինչ որ հասարակությունն ունի: Բայց կուսակցությունները ոչ միայն նպատակներ ունեն, սեփական և ինքնուրույն, այլև կուսակցություններն ընդհանրապես ինքնանպատակ են: Մի տրամաբանություն կա, որ ասում է՝ հասարակությունը չի կարող վնասվել, երբ կուսակցությունը շահում է: Եթե մի երկրի մեջ գտնվող չորս հակառակ կուսակցություններն էլ շահեն, անշուշտ բոլոր կուսակցությունները կպնդեն դեռ, թե հասարակությունը չի կարող վնասվել, երբ կուսակցությունը շահում է: Կուսակցությունները ինքնանպատակ են ոչ միայն, որ հասարակության ծառայելուց ավելի, իրենք իրենց են ծառայում, այլև ունեն կռապաշտության և առհասարակ կրոնական մոլությունների բոլոր ախտերը: Կուսակցության անունը և կուսակցության մեջ եղած անունները մի-մի ուժածին աղբյուր են: Ոչ մի պայմանով ոչ մի կուսակցություն չի կարող հրաժարվել թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից: Իրականությունը ա՛յլ պահանջներ է առաջադրում. այն ժամանակ կուսակցության անունն էլ այլ բովանդակություն է ստանում: Շատ հեշտ է կատարվում կերպարանափոխությունը, շատ հեշտ են անցնում կուսակցությունները սոցիալիստականից՝ ազգայնականին և ազգայնականից՝ սոցիալիստականին: Ի՞նչու անունը չե՞ն փոխում, կարելի է հարցնել: Որովհետև անունն ուժ է, ամենակարող մի կուռք, որ անտարբեր է բովանդակության հանդեպ և կարող է ծառայել սոցիալիզմին նույնքան հավատարմությամբ, որքան ազգասիրությանն էր ծառայել մի ժամանակ: Եթե անվան համար կարելի է մի արդարացում գտնել, անունների համար, սակայն՝ բացարձակապես անկարելի է: Կուսակցության անունը անհատականություն չունի, թեև ես ունի, եսն անխախտ կմնա, երբ փոխվում է անհատականությունը: Կուսակցության մեջ եղած անունները, բացի կուսակցական անհատականությունից ունեն նաև անհատական-անձնական մի փոքրիկ ես: Սրա վիճակն ի՞նչ է լինելու:

Իսկապես ոչինչ: Երբ ներում եք կուսակցական եսին «ոչ» ասելու, ինչ որ մի օր «այո» էր ասում, ի՞նչու չպիտի ներեք նաև անձնական եսին սպիտակ հայտարարելու, ինչ որ մի օր սև էր հայտարարել: Կուսակցականությունը բզիկ-բզիկ եղած անհատականությունը բնագործարար գգում է այդ, և շատ շատերը «ձանձրանում են», «հեռանում են» կուսակցությունից՝ վերջիվերջո իրենց ներքին հոգեկան պահանջներին բավարարություն տալու, իրենց հոգին այդ ողբերգությունից ազատելու համար միայն: Շատերն էլ կուսակցությունն են փոխում՝ հուսալով մի ուրիշ տեղ գտնել այն, ինչ որ այստեղ չգտան: Կուսակցական և անձնական եսերի նույնությունն և կատարյալ համերաշխություն կա նրանց մոտ միայն, որոնք արհեստով կուսակցական են: Կուսակցության մեջ եղած անունների մեծ մասը սրանցից է կազմվում: Սրանք Սպինոզայի Աստծու նման անտարբեր են հասարակական բոլոր երևույթների և կուսակցության ամեն տեսակ բովանդակությունների հանդեպ: Ու շուտով են իրենց ջանքերը սրան էլ նրան էլ, լավին էլ, վատին, միայն թե իրենց պաշտպանած կուսակցության գնա, նրա վատին ու լավին ծառայե իրենց ջանքը:

Ամեն մարդ ընդունում է, որ հասարակական գործերը պիտի վճռեն նրանք, որոնք ծանոթություն, գիտություն և փորձառություն ունեն: Անհատական և ենթակայական մտածելակերպներ կան, որոնք միշտ կարող են իրար հակասել: Բայց իրականության դրած մի առեղծվածին միայն մի լավագույն լուծում կարելի է տալ, և դա բխելու է ճանաչողությունից, գիտությունից և փորձառությունից¹: Սակայն այնտեղն է կուսակցությունը, որ «մրցում է ճշմարտության հետ», գիտության հետ, փորձառության հետ:

Երբեմն կուսակցությունը իր դիրքը որոշում է մի հարցի հանդեպ՝ ոչ նույնիսկ նկատի առնելով այդ հարցի ու իր սկզբունքների ներդաշնակությունը կամ ներհակությունը, այլ պարզապես, թե իր վճիռն ինչ չափով կարող է բարձրացնել իր կուսակցության ուժը, համբավը և հեղինակությունը: Երբեմն նա իր դիրքը վճռում է մի հարցի հանդեպ՝ նկատի ունենալով պարզապես իր կուսակցության մեջ հեղինակություն վայելող անձնավորության անձնական-հասարակական շահերը: Պատահում է ավելին: Կուսակցությունը իր դիրքը վճռում է մի հարցի հանդեպ՝ առանց նկատի առնելու իր սկզբունքները, իր ղեկավարող անձնավորությունների շահերը, հասարակության օգուտը, գործի առարկայական հիմունքը. այդ բոլորը մեկդի է

¹ Տե՛ս G. S i m m e l. Sociologie, 546.

դնում նա և «այո» է ասում, եթե հակառակորդ կուսակցությունը «ոչ» էր ասել, և «ոչ»², եթե հակառակորդն «այո» էր ասել: Կուսակցությունների պատմությունը կազմվում է այսպիսի մշտական «այո»-ներից և «ոչ»-երից, որոնք ժամանակի ընթացքին ստեղծում են անհաշտ բանականներ, որոնցից մեկն «այո» է ասում, երբ մյուսը «ոչ» է ասում և փոխադարձաբար, սոսկ այն պատճառով, որ հակառակությունը մնաց հակառակություն և բաժանումը՝ բաժանում: Մտքի մի դաստիարակություն է տալիս կուսակցությունը, որով, եթե հակառակորդի հետ որևէ կարևոր կետում համաձայնություն գոյացվի, ոչ միայն այդ կետում մեկի կամ մյուսի անհատականությունը ստվերի տակ է ընկնում, այլ, թվում է այդ մտածողության համար, թե ամբողջ կուսակցական կյանքը, պատմությունն ու հաղթանակներն են, որ պիտի պարտվեն դրանով: Շատ քիչ չեն այնպիսիները, որոնք, կուսակցական դառնալով, դատապարտված են կուսակցական մեռնելու և մեռնելուց առաջ հայտարարելու, որ կուսակցական են ծնվել: Կան ընտանիքներ, որոնք կուսակցական են ամբողջությամբ: Ընտանիքների միջև եղած հարաբերությունը հաճախ որոշում է, թե այդ ընտանիքների հետ կապ և ծանոթություն կամ հակառակություն ունեցողները ո՞ր կուսակցության պիտի պատկանեն: Մի քաղաքում մի քանի երիտասարդներ որոշում են կուսակցական դառնալ. երբ հարց է լինում ընտրել, թե ո՞ր կուսակցության պետք է միանալ, վճռական դեր է խաղում այն տեսակետը, որ, եթե միանան մեծ և տիրող կուսակցության, իրենց անփորձության համար պիտի կլլվեն նրա մեջ և դառնան շատերից մի քանիսը, ուստի վճռում են միանալ այն կուսակցության, որի անունը միայն գոյություն ունեն իրենց քաղաքում:

Քաղաքական-հասարակական գործունեության առաջին քայլն է կուսակցությունը: Բայց կուսակցությունը դատապարտում է կուսակցական հոծ գանգվածներին քաղաքական անգործության՝ հօգուտ իր մի քանի կարկառուն անձնավորությունների: Ջնջելով անհատականությունները՝ նա արժեքավոր է դարձնում, երբեմն, անարժեքը և ծառայում է ստրկաբար մի անձնավորության՝ հասարակության ծառայելու համար: Մինչդեռ մի երկիր, ուր ոչ մի կուսակցություն չկա, կարող է երևան բերել քաղաքական գործիչների ավելի մաքուր տիպեր, որոնք բեռնավորված են լինում միայն առարկայական ճշմարտությամբ՝ ազատված կուսակցության անցյալի սխալները կրելուց,

² Նույնը, եր. 547:

դրդված իրենց ներքին-հոգեկան պահանջներից և տվյալ հարցի լուծման նպատակահարմարությունից և առավելությունիցը: Ամբոխի քաղաքացիական գիտակցությունն արթնացնելու մի միջոց միայն գիտե կուսակցությունը. դա ընտրությունն է: Սակայն ընտրության քաղաքացիական դաստիարակությունն այն է, որ ամբոխի մշուշապատ երևակայության առջև վեհապետական հորիզոններ է բաց անում. — ժողովուրդ — վեհապետ — և քվե տալովն իսկ վերջացնում նրա քաղաքական գործունեությունը: Սա նշանակում է կայսրություններ առաջարկել միտինգային իրականություն մեջ և ոչինչ չտալ անողոք իրականության մեջ: Միացյալ նահանգներում շատ է պատահում, որ կուսակցությունը մի հարցի առթիվ մի բանաձև է մշակում և ուղարկում ամեն քաղաք, ամեն գյուղ՝ այդ առթիվ կազմված միտինգներին քննարկելու համար: Ուրիշ ոչ մի ձևով չէր կարելի քաղաքացիական գիտակցությունը անգիտակցություն դարձնել: Ամենայն կուսակցություն խոսում է հանուն սկզբունքների, և տարածված կարծիք է, որ նրանք, ովքեր չեն կարող կուսակցական լինել, նրանք չեն կարող մի սկզբունքի ծառայել: Սակայն կուսակցական լինել՝ նշանակում է սկզբունք չունենալ, որովհետև, բացի այն, որ եթե մարդն ինքն չի ստեղծել իր սկզբունքը, նա սկզբունք չի կարող ունենալ, այլև որ հասարակական գործունեության մեջ առաջուց ծրագրված սկզբունքները, կազմելով սահմաններ և պատճեններ, արգելում են ազատ անձնականության ազատ զարգացումը և վերջինին անընդունակ դարձնում սկզբունքի ծառայելու: Միշտ անհատի էվոլյուցիան կատարվում է խոտորնակ համեմատությամբ հասարակության էվոլյուցիային: Ուրեմն, նա, որ ընդունակ է սկզբունքների աշխարհում օրեցօր նվաճումներ կատարելու, նա՝ իբրև կուսակցական, դատապարտված է ամլության և նեղ շղթաների, որոնք վերջիվերջո նրա մեջ թողնում են միայն մի սկզբունք, որի անունն է անսկզբունքություն: Անշուշտ, սկզբունքը պահանջում է տեականություն և հաստատուն հիմքեր, բայց նա հաստատուն և տեական պետք է լինի կատարյալ ազատության մեջ՝ թե մտքի և թե մարմնի: Սկզբունքի արժեքը փոխել կարողանալու և այնուամենայնիվ փոխել չուզելու մեջն է: Ուզել-չուզելու այդ կատարյալ ազատությունն է ահա, որ ոչ մի կուսակցականի տրված չէ:

Մի երկիր, ուր առանց կուսակցության հասարակական գործունեություն հնարավոր չէ, այդ երկրում հասարակական գործունեությունը պարտավորիչ չէ իր քաղաքացիների համար, այլ շահավոր միայն: Կուսակցական լինել և շահվել, թե շահվելու համար կուսակ-

ցական լինել, պատճառի և արդյունքի մի խառնարան է, որ որոշում է այդ երկրի կուսակցական ոգու հատկանիշները: Ո՞վ կարող է զրկվել իր շահից, կամ որ նույն է, ո՞վ կարող է կուսակցական չլինել:

Եթե դուք հարում եք մեծ կուսակցության, այդ կուսակցության մեծությունից ձեզ էլ է բաժին ընկնում: Եթե դուք հարում եք փոքր կուսակցության, այդ կուսակցության մտածում եք տալ դուք ձեր մեծությունից: Բացի այդ, մեծ և ուժեղ պետք է լինել՝ մեծ և ուժեղը թողնելու և փոքրին միանալու, փոքրի շահը պաշտպանելու, ընկածին կանգնեցնելու համար:

Հայտնի է, թե ինչպես են մեռնում կուսակցությունները. ոչ թե գործի պակասությունից, այլ հաճախ գործի շատությունից են մեռնում կուսակցությունները, ինչպես օրինակ, Հայկ. իրականության մեջ հնչական կուսակցությունը մեռավ գործի առատության մեջ: Ոչ ոք չի լսել, որ մի կուսակցություն յուր առաջադրածները իրականացնելուց հետո հաշվեհարդար կատարե և լուծվի: Ընդհակառակն, երբ հասարակությունն այլևս հարցեր չի առաջադրում մի կուսակցության, այն ժամանակ այդ կուսակցությունն է հարցեր առաջադրում հասարակության, որի առաջին հոգսը լինում է այժմ ոչ թե ազատվել այդ կուսակցությունից, այլ նրա ցույց տված խնդիրները իր վրա վերցնել և լուծել, որպես թե ինքն իսկ դրել էր այդ հարցերը: Կամավոր մահը գոյություն չունի, ինքնասպանությունն էլ կամավոր մահ է: Ոչ մի կուսակցություն կամավոր մահ չի ճանաչում, ոչ իսկ ինքնասպանություն: Ուրիշ բաներ պետք են, որպեսզի մի կուսակցություն մեռնի: Այստեղն է գտնվում կուսակցությունների ամբողջ ողբերգությունը:

Կուսակցությունը թույլերի, անհաջողների, երեակայողների և ապիկարների բանակն է կազմակերպում: Դեռ հեղափոխությունից առաջ նա ասում է ամեն մարդուն, որ դու էլ կարող ես կառավարել մեր երկիրը: Բոլոր երեակայողները համոզվում են դրան: Անհաջողներին ասում է՝ դու իրավունք ունես: Բոլոր անհաջողները ավելի քան համոզված են դրան: Ապիկարներին ասում է՝ դու հավասար ես, դու էլ կարող ես, շնորհքով ես, բոլոր ապիկարները ավելի քան ճիշտ են գտնում կուսակցության անհրաժեշտությունը: Թույլերին ասում է՝ դու ուժեղ ես, հենց միայն քվե տալով՝ դու կարող ես աշխարհի կառավարության մասնակցել: Եվ բոլոր թույլերը մի անգամ էլ ապացուցանում են իրենց թուլությունը՝ մտնելով կուսակցության մեջ, ճշմարիտ համարելով այդ ասածը:

Կուսակցությունների մեջ կա մի առանձնահատուկ բարոյակա-
նություն. «միջկուսակցական առյանները» ցույց են տալիս թե
ինչպես մեծը փոքր է և փոքրը՝ մեծ: Մի ուրիշ ծաղիկ էլ ուրացու-
թյունն է, աշխարհին բոլոր ազատություններ շնորհող կուսակցու-
թյունը ուրացող (ռենեգատ) է հայտարարում նույնիսկ մի ընդհանուր
կուսակցությունից հեռանալու ազատության մասին մտածողներին:
Այս այն բարոյականությունն է, որ արգելում է էջ հեծնելու ամոթից
տառապողներին ներքև իջնելու ամոթանքն անգամ: Բայց անհատի
հոգումն է թաղված այս հակասությունը, որ կուսակցություն փոխե-
լու ազատությունը դարձել է բարոյական մի սնանկություն: Հենց
այդ պատճառով էլ բոլոր կուսակցությունները հետադիմական և
բռնակալ հաստատություններ են, որոնք շատացնում են բարոյական
սնանկությունները և կաշկանդում են փոփոխության ազատությու-
նը:

Եթե կուսակցությունը հպարտվում է, արկածախնդիրներն են բազ-
մամարդում նրա շարքերը. հպարտանքից քաղցր բան չկա: Եթե կու-
սակցությունը պաշտպանվում և զորանում է, շատախոսներն ու դա-
տարկապորտներն են բազմամարդում նրա շարքերը, մեծության մա-
սին խոսելը ինձ էլ է մեծ դարձնում:

Ընդհանրական բնորոշումներ և սահմանավորումներ են սրանք՝
ավելի հարմար բնականոն զարգացում ունեցող ժողովուրդների կու-
սակցություններին: Փոքր և տարապայման վիճակի մեջ գտնվող ժո-
ղովուրդները ունենում են տարբեր կուսակցական դժեր, որոնք վեր-
ջիվերջո ընդհանուր խեղաթյուրումները կամ չափազանցությու-
ններն են ներկայացնում:

Կուսակցական ներհակություններով տարուբերվող ժողովուրդնե-
րը հասարակական միակամ գործունեության համար միայն մի բարե-
կամ ունեն. դա այն թշնամին է, որ սպառնում է ոչնչացնել նրանց
բոլորին, առանց կուսակցական խտրության: Սկզբունքային ձևով,
կուսակցական ժողովուրդները միայն բացասական հիմքի վրան միա-
կամ կարող են դառնալ: Դեռ ավելին. հասարակության մեջն է ար-
մատն այն բանի, որ կուսակցությունների մեջ ամենից տեսանելին է:
Բոլոր հանրահարցումները (Referendum) վերածվում են վերջիվերջո
մի մեծ «Ո՛չ»-ի³. անհատական և խմբակցական ցանկությունների և
կամքերի անսահմանության մեջ միայն «ոչ»-ը կարող է ընդհանուր
լինել, որովհետև «արգելքի հակառակը ոչ թե առաջարկությունն է,

³ Տե՛ս նույնը, եր. 473 և շար:

այլ թուլյալովությունը»։ Ամենամեծ կուսակցությունները, ինչ որ արգելում են, տեղը մի բան չեն առաջարկում, այլ թուլյալ են տալիս մի շարք բաներ, որոնց ոչ անունը կա և ոչ էլ ցուցակը։ Ճիշտ այդ է պատճառը, որ ամենայն հեղափոխություն, որ դեկավարվում է կուսակցություններով, շինարար գործ է կատարում այն ժամանակ, երբ քանդում է։ Միայն հինը քանդելու մեջն է, որ կուսակցությունները կարող են միանալ։ Հանրապետություն հայտարարելը հեղափոխությունամբ տապալված միապետության մեջ շինարար մի գործ է, դա քանդել է, դա միապետության որևէ հնարավորություն ոչնչացնելն է։ Այլ բան է հայտարարելը, այլ բան է հաստատելը. այստեղ արդեն դրական գործ կա, և երկիրը երբեք չի միանալու դրա համար։ Ժողովուրդները ուրիշ միջոց գիտեն դրական գործ կատարելու համար։ Դրական-շինարար գործը պահանջում է ձեռնահասություն, ճանաչողություն, փորձառություն և գիտություն, այսինքն, ամենայն բան, որ չի կարող գոյություն ունենալ մի կուսակցության մեջ, անգամ եթե սա միայն գիտության անունից երգվելիս լինի։ Կուսակցական կազմի պատկերը մեզ ցույց է տալիս մտավորական անհավասարությունների ներգաղնակությունը, և դա կատարվում է ի վնաս քաղաքակրթության և առաջադիմության, որովհետև հասարակական գործի մեջ ոչ թե ստորինն է բարձրանում՝ բարձրի հետ գործակցելու, այլ բարձր կանգնողն է, որ պիտի իջնի ստորին կանգնողների ոտներից ներքև՝ նրա հետ գործակցելու համար։ «Ամենից քիչ ունեցողի ունեցածն է, որ կարող են ամենքն էլ ունենալ»⁴։ Կուսակցականությունը մտավորական հրաժարականն է, ուրեմն, քաղաքակրթության, և առաջադիմության զղջանքն է՝ հետադիմության առջև խոստովանված։ Առանց դրան մարդիկ հոտ չեն կարող լինել, ոչ էլ հոտերը խոյ կարող են ունենալ։ Իդեալ իրականության պատկերը, եթե ֆանտազիա չի ուզում լինել, կոնկրետ իրականության քննադատությունը պետք է լինի։ Այդ պատճառով էլ, ով որ կարծում է, թե բացասական հիմքերի վրա եղած գործունեությունները պիտի ոչնչացնել, նա ճիշտ է մտածում այն չափով միայն, որ մարդկային ընկերությունը միայն բացասական հիմքերի վրա միակամ կարող է դառնալ։ Չէ՞ որ հազարավոր ձևեր կան, որով մարդն արտահայտում է իր ձանձրույթը մարդ լինելուց։

III

⁴ Նույնը, եր. 550:

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկու գաղափարներ են սրանք, որոնց հանդիպում ենք ամեն բուսական աշխարհում: Ինչքան որ գործնական կյանքում մեծ է դրանց նշանակությունը, նույնքան և տեսական աշխարհում փոքրանում է դրանց արժեքը: Որովհետև գիտակցությունը հոգեբանական մի երևույթ է, հոգեկան բոլոր գործառնությունների ամբողջությունը: Մինչդեռ դասակարգային կամ ապադասակարգային գիտակցությունը, իբրև այդպիսին, չի կարող երբեք գիտակցություն լինել (Bewusstsein, Conscience), քանի որ իր սահմանավորման մեջ նա գիտակցությունն է միայն մի որոշ դասակարգի, կամ ոչ մի դասակարգի: Մինչդեռ գիտակցությունը ոչ մի որոշ դասակարգի, ոչ էլ ոչ մի դասակարգի գիտակցությունը չի կարող լինել: Նա պետք է այդ էլ լինի, այն էլ լինի և դեռ շատ ավելին: Այս չէ կարևորն, իհարկե: Որովհետև վերջիվերջո կարելի է հաշտվել, թե նույն վիճակի, նույն շահերի տեր զգալ ինքն իրան, նշանակում է ունենալ մի որոշ գիտակցություն: Կամ թե պատմական, քաղաքական, լեզվական, կրոնական, աշխարհագրական մի ամբողջության պատկանելիությունը նույնպես մի գիտակցություն է: Կարող ենք մերժել այդ տեսակ գիտակցություն գիտական նշանակությունը, բայց գործնական կյանքն այնքան է մեծացրել դրանց արժեքը, որ անկարելի է, թեկուզ տեսականորեն, չընդհանրել այն բոլոր հարաբերությունները և առնչությունները, որ կան այդ երկու գաղափարների մեջ:

Մեր իրականության մեջ, դժբախտաբար, թե բարեբախտաբար, դասակարգերի բաժանումը երբեք չի եղել այնպես խիստ և որոշ, ինչպես ավելի կազմակերպված և քաղաքակրթված երկրների մեջ: Առանց վեճի ենթարկելու այս հայացքը՝ մենք կարող ենք նկատի ունենալ ամենից շոշափելի մի դասակարգ՝ պարզեղու համար, թե ինչ բանի մեջն է կայանում իսկապես դասակարգային գիտակցությունը: Մենք կարող ենք նկատի ունենալ, օրինակի համար, հոգևորականությունը: Դասակարգային շատ առանձնահատկություններ երևան են գալիս նրա մեջ և կամա թե ակամա կազմակերպում են նրա դասակարգային գիտակցությունը: Նրա զբաղմունքը, պաշտոնը ստեղծում են նրա մեջ մտապատկերների և զգացմունքների, տեսնելու, խորհելու և զգալու մի շրջանակ, որ չի կարող ունենալ մի մարդ, եթե նա հոգևորական չէ: Նրա ապրուստի միջոցները, թոշակի աղբյուրները, կամ վաստակած դրամի ճանապարհները մեկ տեսակին, նույն դասակար-

գին պատկանող բոլոր անհատների համար էլ: Հոգևորականը պիտի ապրի անպատճառ կամ բարեպաշտների նվերներով, կամ այդ նվերների շահագործումով, կտակներով և անշարժ կալվածների եկամուտներով, որոնք այս եկեղեցուն, կամ այս վանքին են պատկանում: Նա պիտի ապրի ծնունդի, ամուսնություն և մահվան առթիվ հավատացյալների համար կատարած ծեսերով: Իրականության և գործնական կյանքի մեջ սրանք այն աշխարհներն են, ուր թափառում է հոգևորականի գիտակցությունը այնքան իր ապրուստը հայթայթելու համար, որ վերջիվերջո նրա գիտակցության մեջ ստեղծվում է մտապատկերների մի առանձնահատուկ շրջանակ, որ նա կենդանի և պայծառ է տեսնում ամեն անգամ, երբ հանդիպում է իր դասակարգին պատկանող մի անհատի: Բացի այդ, նրա սպասելիքները իր պաշտոնի աստիճանավորումների վրա, նրա վերաբերմունքը դեպի հասարակությունը, որ հավատացյալ է, ծնվող, ամուսնացող և մեռնող, նվիրող և ողորմող հասարակությունը, ինչպես նաև նրա վերաբերմունքը դեպի անհավատացյալները, ստեղծում են նրա մեջ իր դասակարգին հատուկ գիտակցությունը: Նրա դասակարգային գիտակցության կազմակերպվելուն նպաստում է մեծ չափով նաև այդ հավատացող կամ չհավատացող հասարակության վերաբերմունքը իր հանդեպ մասնավորապես և իր դասակարգի հանդեպ ընդհանրապես: Նա ընդունում կամ մերժում է ինքն իրան այնպես, ինչպես որ ընդունում կամ մերժում են իրան այդ հասարակության մեջ: Նա իրան զգում է կնքող, ամուսնացնող, թաղող, ողորմություն տվող կամ առնող: Նա իրան համարում է անկեղծ այն բանի փոխարեն, որ կարծում են, թե նա անկեղծ է: Նա ծիծաղում է, սակայն, իրանից ավելի բարեպաշտների բարեպաշտության վրա: Փոքրիկ բաներ են սրանք, գիտակցություն թույլ վայրկյաններ միայն, որոնք սակայն կազմում են այն առանձնահատուկ հոգեկան վիճակը, որ կոչվում է նրա դասակարգային գիտակցությունը: Բացի տնտեսական, առօրյա զբաղմունքի և ստացած կամ ունեցած վերաբերմունքի գործոններից, նրա դասակարգային գիտակցությունը կազմակերպվում է հաճախ ժառանգականորեն և պատմականորեն: Երբ մի քանի սերունդ նույն ընտանիքի մեջ, որդոց որդի հոգևորական են, պարզ է, որ ժառանգականությունն ըստ ամենայնի կարող է իրագործել իր հնարավորություններից շատերը, զարգացնել որոշ ընդունակություններ, որոշ ուղղություններ, կամ նույնիսկ առաջ բերել իր զբաղմունքի հակասությունները ալյասերման ճանապարհով: Ավելի ուժեղ է պատմական գործոնը: Նրա գիտակցությունը բեռնավորված է այն բոլոր մեծ և փառավոր գործեր

կատարած լինելու հպարտությունը, որ ունենում են իրավամբ նրանք, որ կատարել են և որ ապօրինի կերպով սեփականություն է դառնում նրանց, որ չեն կատարել թեև, բայց իրենց զգում են ի վիճակի կատարելու:

Համառոտ գծերով մենք ցույց տվինք, թե ինչպես է կազմակերպվում, օրինակի համար, դասակարգային գիտակցությունը: Նույն այդ օրինակը կարելի է մի քանի աննշան փոփոխություններով ամբողջովին գործադրել՝ լուսաբանելու մյուս դասակարգերի դասակարգային գիտակցության կազմակերպությունը: Զինվորականությունը և ազնվականությունը ուրիշ կերպ է, որ կազմավորել են իրենց դասակարգային գիտակցությունը: Նույնպես և բուրժուազիան. սրա համար դեռ ավելին էլ կարելի է ասել: Թեև բոլոր դասակարգերն էլ ունեն այն գիտակցությունը, թե իրենք կատարելու են սոցիալական և պատմական մի խոշոր դեր: Բայց բուրժուազիան է ամենից ավելի, որ իրան զգում է աշխարհը քաղաքակրթելու, գիտությունը և գեղարվեստը զարգացնելու և մարդկության ճակատագիրը ղեկավարելու դերի մեջ՝ սկսած Մեծ Հեղափոխությունից:

Ոչ մի դասակարգի դասակարգային գիտակցությունը, սակայն, երբեք այնքան լուռ և անխոս չի եղել դարեր անընդհատ, որքան պրոլետարիատի և աշխատավոր դասակարգի գիտակցությունը: Կազմելով բոլոր երկրների ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ նրանք ամենայն իրավամբ պետք է ունենային իրենց հասարակական և պատմական դերի գիտակցությունը: Բայց, ինչպես որ մենք օրինակի համար ցույց տվինք, թե ինչպես կազմակերպվեց Հոգևորականության գիտակցությունը, [որ] դասակարգային լինելուց առաջ հոգեբանական էր: Հեղափոխությամբ բռնված երկրների մեջ այլևս հոգեբանական գիտակցություն չկա, այլ միայն դասակարգային գիտակցություն: Գիտակցությունը, հոգուց հեռանալով և դասակարգերի մեջ հաստատելով իր բնակությունը, շատ հաճախ գիտակցական երևույթներ է առաջ բերում, որոնք մտածել են տալիս, թե մարդն է հեռացել մարդկությունից:

Անշուշտ, աղքատ է մի գիտակցություն, որ սոսկ անհատական ապրումներ ունի, միայն մասնավոր և անձնական երևույթներ ու արտահայտություններ է ճանաչում: Անշուշտ, ավելի հարուստ է մի գիտակցություն, որ ապրումներ ունի, թե մի բան իրեն է վերաբերում, որովհետև իր նմանին էլ է վերաբերում: Բայց, այլևս գիտակցություն չէ այն գիտակցությունը, որ մտածում է, թե մի բան իրեն է վերաբերում, որովհետև միայն ուրիշին է վերաբերում: Ինչպես կարող

է միայն ուրիշին վերաբերողը իրեն էլ վերաբերել: Բայց, որովհետև ասել են, թե ոչինչ չկա իրեն վերաբերող, որ ուրիշին էլ չվերաբերի, ուստի այդ գիտակցությունը այսպես է «հարստանում», որ մտածում է, թե ինչ որ իրեն է վերաբերում, ուրիշին էլ պետք է վերաբերի: Լայնսիրտ այլասիրություն քարոզը տալով նրան՝ մենք ստեղծում ենք նրանից նեղմիտ եսասիրության տխուր ասպետը: Այսպես է, որ նա իրենը պաշտպանելով՝ մտածում է ուրիշին պաշտպանել և պահանջում է, որ ուրիշներն իրեն պաշտպանեն, որպեսզի իրենք իրենց պաշտպանեն: Մինչդեռ անհատապաշտ եսասիրությունը քիմիական, ֆիզիկական և բնախոսական հիմունքներ ունի: Դասակարգային է-գոիզմը, սակայն, միայն կեղծ «սոցիոլոգիական» հիմունք ունի: Որովհետև զարգացած ինդիվիդուալիզմը սոսկ սոցիոլոգիական է, բխում է աշխատանքի ծայրահեղ բաժանումից, քաղաքակրթության մեծ առաջադիմությունից, և հասարակության արժեքն է բարձրացնում՝ իր արժեքը բարձրացնելով: Սակայն, դասակարգային ինդիվիդուալիզմը հասարակության արժեքը նվազեցնելով է բարձրացնում իր արժեքը, առհասարակ արժեքը ժխտելով է, որ ինքն իրան արժեք է տալիս, որովհետև դասակարգային գիտակցությունը ոչ միայն չի հարստացնում անհատական հոգեբանությունը, այլ ընդհակառակն նրան ոչնչացնելով, գիտակցությունների այլազանության մեջ կատարյալ հավասարեցում, բացարձակ հարթաչափություն (nivellement) մտցնելով է, որ կազմակերպվում է: Հոգու այս հարստությունը հոգեգրկություն է: Նա ջնջում է հոգուց անցյալը, ինչպես նաև ապագան, ու մի օր մենք կունենանք հոգիներ՝ առանց գիտակցության, որովհետև ուզում ենք հասնել գիտակցության՝ առանց հոգու: Հոգու ոչ միայն տնտեսականացումը, այլ դասակարգայնացումն առհասարակ (որովհետև դասակարգերը երբեմն տնտեսության վրա չեն հիմնված), դառնում է այսպես հակասոցիալիստական՝ լինելով հակամարդկայինական:

Մի բան կա, որ բոլոր ծաղիկներին միատեսակ է դարձնում: Դասակարգային գիտակցության տեսությունն ասում է՝ մի բան պիտի դնել մարդկանց մեջ, որ բոլոր մարդկանց միատեսակ չդարձնե: Սոցիալիզմի դեմ եղած բոլոր ճամարտակություններն անմիտ են, որովհետև դասակարգային տեսությունը միայն նրա ինքնահերքումն է:

Հեղափոխական խենթություններիցն ազատված մարդկությունը կընդունի միայն հավիտենական ճշմարտությունները և նրանց միայն կտա ուժածին արժեք և արժեքի պատիվը: Ըստ որում տնտեսական սահմանափորումը կա՞րող է այլևս մարդու սահմանափորումը

դառնալ, երբ սոցիալիզմն իրականանա, և տնտեսական հավասարութ-
յուն իշխե: Նշանակում է մարդը չի կարող տնտեսական սահմանա-
փորման ենթարկվել, երբ գալու է մի օր, ուր նա այլևս տնտեսական
սահմանափորում պիտի չունենա: Ուրեմն, դասակարգային տեսութ-
յունն ասում է, որ առժամանակյան հավիտենական է: Այդ այդպես
կլինի այն մտքերի համար, որոնք հեռացել են մտքից:

Հեղափոխության մեջ գիտակցությունը դեռ ուրիշ ձևերով էլ է
հարստանում: Եթե մեկ կողմ թողնենք նոր մարդու անհատական գի-
տակցությունը և քննենք նրա հասարակական ապրումները, մենք
կտեսնենք, որ դա էլ գիտակցական մի խառնարան է, որ իր ամբողջա-
կանությունը պահում է այն ինքնուրույնության մեջ, որով նա իր
վերաբերմունքն է ցույց տալիս յուր գիտակցությունն զբաղեցնող
յուրաքանչյուր երևույթի մասին: Այդ երևույթները ոչ այլ ինչ են,
եթե ոչ սեփականության զգացումի կապերը՝ ոչ թե սեփականության
հետ, այլ զանազան գործերի, խմբակցությունների, յուր անհատա-
կան հակումներին (գրական, գեղարվեստական, գիտական, արհես-
տակցական և այլն) բավարարություն տվող երևույթների հետ, ո-
րոնք անհատական լինելով՝ հասարակական հիմք ունեն, սակայն:
Ինչպիսի գիտակցություն պիտի անվանել, ուրեմն, այն գիտակցութ-
յունը, որ պիտի հարստանա աղքատանալով, որ պիտի զրկվի շատ բա-
ներից՝ մի բան ունենալու համար:

Սեփական չահերի ինքնագիտակցությունն է, որ կազմում է դա-
սակարգային գիտակցությունը, բայց պիտի ավելացնել անմիջապես
խիստ փոքրացած, գիտակցությունից զրկված, ամենահամառոտ մար-
դու համար: Դասակարգային պայքարի մոլեգնությունից Ձուլան
դուրս է գալիս՝ նկարագրելով բանվորի և կապիտալիստի համբույրը
իր Germinal-ում: Ինչքան քիչ մարդ է այն մարդը, որ կարծում է, թե
մեծանալու համար պիտի փոքրանալ, մարդանալու համար պիտի դա-
սակարգի պատկանել: Դրա ճանապարհը ավելի լավ գիտեն այն կապի-
տալիստները, որոնք բանվոր են եղել: Եվ դասակարգային գիտակ-
ցությունը սնվում է այս ճշմարտությամբ, թե ինչ որ շատերին չէ
տրված, ոչ ոքի էլ չէ տրված: Զվարճալի տարակերպություններիցն է
այս իմաստությունը, որով ասում են, թե մարդկության պատկանելու
համար պիտի դասակարգի պատկանել: Ուղեղներ կան, իհարկե, որոնց
համար մարդկությունն այն թիվն է, որ վիճակագրական թղթերը մեզ
բերում են: Դա դեռ չեղած և չլինելիք մարդկությունն է, դա մարդ-
կության ամենափոքր հնարավորությունն է միայն: Մարդկությունը
խտացում միայն կարող է լինել և ոչ թե տարածում: Եթե մարդը քար

լինեն, իհարկե, ոչ մի տարբերություն չէր լինի քարե դաշտերի և քարե ծովերի մեջ: Բայց, որովհետև ասում են, թե մարդկությունը հոգեբանական գիտակցությունն ունենալուց հետո պետք է ունենա դասակարգային գիտակցությունը, այդ պատճառով էլ մարդը և ամբողջ մարդկությունը հավասարազոր մեծություններ են: Այստեղ բաժանումը խորացում է և բազմապատկումը՝ փոքրացում:

Շատ քիչ դեպքերում է արդարանում օրգանիստիք սոցիոլոգիան, ուր անհատի և հասարակության բնախոսական նմանությունն է պաշտպանվում: Այստեղն է մեկը: Դասակարգային թեորիան ասում է, որ միայն ստամոքս ունեցող մարդը հավասար է կատարելապես այն մարդուն, որ աչք էլ ունի, ականջ էլ, բերան էլ և շոշափելիք էլ: Այս չափով ճիշտ է, որ երկուքն էլ առանց ստամոքսի չեն կարող ապրել, բայց տարբերությունը երկուքի մեջ միայն քանակական չէ, այլև որակական: Բայց բացարձակ սուտ է ասել, որ միայն ուտող մարդը ոչ մի տարբերություն չունի տեսող, լսող, խոսող և զգացող մարդուց: Երկուքն էլ ապրում են, բայց երկուքն էլ կենդանական այլ թագավորությունների են պատկանում: Դասակարգային կռիվն, ուրեմն, անասնական կռիվն է մարդկության դեմ, ինչպես և դասակարգային գիտակցություն «արթնացնելը» գիտակցություն ոչնչացնելն է:

Պայքարի ամենայն միջոց, որ դուրս է գալիս տեսական սահմաններից, անհրաժեշտաբար պետք է որդեգրեն այն զենքերը, որով իր թշնամին է պայքարում: Ուրիշ ձևի հաղթություն չկա աշխարհում: Սոցիալիզմը, կոմունիզմը համար ազնվականության, կղերականության և բուրժուազիայի դեմ, որդեգրեց նրանց զենքերը իր դասակարգային տեսություններով: Նրանց պես, ինքն էլ մարդը բաժանեց, կտրատեց, նրա որոշ գործառնություններին, նրա որոշ մասերին ամբողջության արժեքը տվեց և դեռ ավելին, մարդու իդեալը դրեց ոչ թե նրա լավագույն մասերի, օրինակ ասպետականության մեջ, ինչպես անում էր ազնվականությունը, կամ այսպես կոչված հոգու մեջ, ինչպես անում էր կղերը, կամ մարդու նախաձեռնության, կազմակերպչական ոգու, մրցման, մեծ չափով մեծ բարիք ձեռք բերելու ձգտումների մեջ, այլ միայն ու միայն մարդու տնտեսական պահանջների բավարարության ձգտումի մեջ: Սոցիալիզմը դրանով որդեգրեց իր թշնամիների զենքերը՝ նրանցից ավելի ստորանալու, ավելի գոհակալալու, ավելի անմարդանալու համար, ինչպես յուրաքանչյուր թշնամին, որ կապկում է յուր թշնամուն: Դասակարգային թեորիան ոչ թե դաստիարակում, այլ կազմակերպում է ամբոխային կրքերը, բայց այն, ինչ որ չի կարելի դաստիարակել, չի էլ կարելի կազմակերպել: Կազմակերպություն-

նը կատարվում է, և դրանով իրականանում է հասարակագիտական տարակերպություններից մեկը՝ սուտի ճշմարտության արժեքը: Ինչքան սուտեր կան, որ ավելին արժեն, քան հազար ճշմարտություններ: Այս ճշմարտությունն էլ մեզ կտանի մինչև այնտեղ, ուր վերջապես ամեն բան հավասարեցնելու բարբարոսությունից կծագի եղբայրության անհավասարությունը: Ըստ որում, եղբայրությունը անհավասարության մեջ միայն հնարավոր է, իսկ տնտեսական հավասարությունը մեզ պիտի սովորեցնե անհավասարության արժեքը և առաջադիմության աղբյուրը: Որոնել մարդը մարդկանց մեջ, մեզ պիտի սովորեցնե ջնջել տարբերությունները և դասակարգերը մարդկության մեջ: Անհավասարությունը, որ դրանից ծագելու է, կունենա ոչ թե տնտեսական և դասակարգային հիմունք, այլ մի բան, որի դեմ կռվելու համար ո՛չ բնությունը, ո՛չ էլ մարդկությունը ոչ մի միջոց չգիտեն:

Թիֆլիս, 917, 10 մայիս

IV

ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փաղաքակրթության պատմությունը ազատության պատմությունն է: Իբրև մարդկային հոգու տարրական և միաժամանակ բարձրագույն պահանջ՝ Ազատությունը հնարավոր է այնտեղ միայն, ուր բռնություն կա: Ընկերաբանության մեջ միայն իրական են դառնում այստեսակ տարակերպությունները. ազատությունը բռնության որդին է:

Ընկերային բնազդը կարելի է ասել առաջին գործոնն է եղել, որ զրկել է մարդուն իր անհատացած ազատությունից և որոշ սահմաններում դրել: Այնուհետև, երբ ընկերանալու բնազդն այլասերվել է և դարձել ոչխարային, հոտային բնազդ, այնուհետև բռնությունը դարձել է աշխարհի ամենաբնական բանը, և ազատությունը՝ անկարգություն, սանձարձակություն և ըմբոստություն: Ընկերանալ և ազատ լինել միաժամանակ, ահա թե ինչն է, որ դարեր անընդհատ անհասկանալի է եղել: Սա, իհարկե, բռնության ամենապարզ տեսակն է:

Բայց բռնությունը նշանակում է նաև հավաքական կամքի արտահայտություն, իսկ այդ հավաքական կամքն ստեղծվել է՝ հավաքական մարմնից արմատախիլ անելով կամքը և տեղը դնելով մի անհա-

տական կամք: Ազգությունը, եթե համարենք հավաքական կյանքի արտահայտությունը ամբողջությունը, պիտի ընդունենք, որ բռնությունը այն ուժերից մեկն է, որով ստեղծվել է այդ ազգության մեջ ուժերի կենտրոնացումը և մարմնավորումը: Ծնունդն այդպիսի ընկերային պայմանների, ժողովրդական ուժի կենտրոնացման մարմնավորումը եղել է բռնության մարմնացումն իսկ: Հարազատ որդին իր միջավայրի՝ բռնությունը դարձել է միակ շարժիչ ուժն իր շրջապատի: Թեև մի անձի վրա է մարմնանում բռնությունը, բայց դա անձնավորություն չէ, այլ մի խորհրդանշան: Նա մի գործիք է միայն՝ «Աստուծո կամքն» իրականացնող: Նա հրամայում է, որովհետև նրանից միայն հրաման են սպասում: Ընկերային որոշ տեսակի հոգեբանության միակ գաղափարն է նա: Ո՛չ մի ուժ կենտրոնացած չէ, եթե մարմնավորված չէ: Ո՛չ մի հավաքական կամք գոյություն չունի, եթե մեկից ավելի կամք գոյություն ունի: Ո՛չ մի տեր այնտեղ, ուր մեկից ավելի տեր: Ո՛չ մի ուժ այնտեղ, ուր մեկից ավելի ուժածին աղբյուր:

Սրբազան, աստվածային բռնությունը ամբողջ մարդկության հավաքական, անգիտակից հոգեբանության ամենախոր ստեղծագործություններից մեկն է եղել: Ընկերաբանությունը ավելի խոշոր բան չի ճանաչում, քան բռնությունը: Այնպես որ կարելի է ասել, թե ուր որ բռնություն կա, այնտեղ ընկերաբանական մի երևույթ կա: Անհատական հարաբերություններն այն չափով են հասարակական արժեք ներկայացնում, որչափով որ իրենց մեջ գոյություն ունի սոսկական բռնությունը, կամ բռնության հնարավորությունը:

Անհատական կամքի յուրաքանչյուր արտահայտությունը, որ այս կամ այն չափով պարտադրություն չի առաջ բերում, կամ հնազանդություն, հպատակություն, համակերպություն, նույնիսկ հավանություն — այդպիսի անհատական կամքի արտահայտություն մնում է կղզիացած, առանց շփումի, առանց հասարակական արժեքի:

Բայց, ասացինք արդեն, քաղաքակրթության պատմությունը եղել է ազատության պատմությունը: Ընկերանալ և ազատ մնալ միաժամանակ այնքան արմատացել է բանական արարածի մեջ, որ մարդը մարդու համար դարձել է մի Աստված: Եթե ամեն մարդ չունի այդ հասկացողությունը, պարտավոր է գոնե ընդունել, որ ազատության հետևողական ըմբռնումը վերջիվերջո տանում է մարդուն այդտեղ: Որովհետև իսկապես բռնությունը թվում է, թե ամեն բան է, բացի մարդկային լինելուց: Ոչ թե ազատության ըմբռնումն է, որ բռնությունը դարձնում է հակամարդկային, այլ պարզապես բանականության ներկայությունը մարդու մեջ անկարելի է դարձնում բռնության

կենսակցությունը: Մարդը կարող է երբեք էլ չունենալ ազատություն, որովհետև ճշմարիտ ազատությունը միայն քաղաքական ազատությունն է: Բայց մարդը կարող է կատարելապես զերծ լինել բռնությունից: Քաղաքականապես ազատը կարող է ինքն իրան ստրուկ լինել, բայց բռնությունից ազատվածը նշանակում է, որ ոչ մի բռնության էլ ենթակա չէ:

Այսպես, ուրեմն, բռնությունը կարելի է և պարտականություն է ոչնչացնել բոլորովին, այն աստիճան, որ բռնություն համարվի միայն, ինչ որ տարերային է և անասնական: Ամենայն ինչ, որ մարդկային է, պիտի բռնություն չունենա իր մեջ: Եվ, սակայն, բռնությունը մնում է հասարակական շարժումների ամենամեծ գործոններից մեկը: Ինչպես կարելի է արդարացնել բռնությունը:

Անկարելի է առաջուց մի բանաձև գտնել, որ ըստ ամենայնի հարմարվի ամեն տեսակ բռնության արդարացման. բայց մասնավոր դեպքերը տալիս են արդարացման որոշ հնարավորություններ: Դատապարտելի համարելով ամեն տեսակ բռնություն և բռնակալություն՝ մենք չենք կարող մի բռնություն գտնել, որ մեր ազատության պահանջներին համապատասխաներ: «Բռնության դեմ բռնություն» բանաձևում են շատերը, ատամի տեղ ատամ և աչքի փոխարեն աչք — ասում է հին կրոնական ճշմարտությունը: Բռնակալները, երբ տապալում են բռնակալներին, նույնպես բռնության դեմ բռնություն են կատարում:

Մենք դատապարտում ենք ամեն բռնություն:

«Բռնություն ազատության համար». ասում են ոմանք՝ բռնությունն արդարացնելու համար: Բայց այստեղ իսկապես ո՛չ թե բռնությունն է արդարանում, այլ բռնության հետևանքը: Այդ միևնույնը կլինե՞ր, եթե ասեինք՝ նպատակն արդարացնում է միջոցը:

Ո՛չ մի նպատակ չի կարող արդարացնել իր միջոցները, ստիպված ենք եզրակացնել այստեղն էլ:

Ամեն արժեք ուժի մեջն է, իսկ ուժը նշանակում է «բռնության իրավունք». այս էլ մի ուրիշ տեսակ արդարացում: Բայց մեր ազատության ոգին բողոքում է. ո՛չ մի բռնություն իրավունք չունի:

Դեռ շատ բանաձևեր կարելի է գտնել բռնությունն արդարացնող, բայց իսկապես բռնությունը մնում է միշտ էլ բռնություն, միշտ էլ հակամարդկային և տարերային, միշտ էլ հակառակ բանականության և ազատության մեր պահանջներին:

Սակայն, մեկնելով մի ուրիշ տեսակետից, մենք տեսնում ենք, որ բռնությունը պատմության շարժիչ ուժերից մեկն է, և անկարելի է

Հրաժարվել նրանից: Մեր բանականության պահանջները խիստ անհատական են. մեր ընկերային պահանջները երբեք անհատական չեն: Իբրև անհատ՝ ես բացարձակ ազատությունն եմ. իբրև հասարակություն՝ ես բռնանում ու բռնակալվում եմ. ես ստեղծում եմ մեծամասնություն, մեծամասնությունն ինձ ջախջախում է: Սոցիալիստական բոլոր կուսակցությունները և խմբավորումները իրենց նվազագույն պահանջների մեջն են դրել քաղաքական ազատությունը, այնքան որ ազատության պահանջն ինքնահասկանալի է, հրամայական և անհետաձգելի. ազատության այդ մարմնացած բողոքները, սակայն, իրենց պահանջների գործադրության դիմում են բռնության միջոցով միայն: Դատապարտելով ամեն բռնություն՝ նրանք իրենց նպատակներն իրականացնում են բռնությամբ միայն: Որովհետև իսկապես ուրիշ ոչ մի միջոցով պատմության մեջ հնարավոր պիտի չլինի ակտազանությունը: Օրենքի մեր ըմբռնումն իսկ մեզ առաջնորդում է դեպի բռնությունը, մենք չենք կարող օրենքի տառով սպանել մեր ազատության ոգին: Դա է միակ օրենքը, որ դատապարտելով ամեն բռնություն, գիտի թե ինչպես պիտի արդարացնել բռնությունը: Եվ այն սերունդը, որի հիշողությունից դեռ չեն ջնջվել բռնության սարսափները, չարիքը և տգեղությունները, ինչպես նաև բռնության գեղեցկությունը, բարիքը և հմայքները, նա գիտի, նա ապրում է, տեսնում է, թե ինչպիսի բարիք է բռնությունը, թե ինչպիսի չարիք է բռնությունը:

Թիֆլիս, 917, 30 մարտ

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

V

ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱ

Եթե ճիշտ է, որ բառերի և կոնսեպտների ներքին հատկությունը և կառուցվածքն է գլխավոր պատճառը մարդկային մտածողության մեջ նրանց առաջ բերած հակասությունների, խառնակությունների, անորոշությունների և պայքարի, ապա ուրեմն այդ ճիշտ է ամենից ավելի հասարակագիտության մեջ: Այդ տեղն է, որ ամենից ավելի մարդ տեսնում է, թե բառերը ինչքան հեռու են իրականությունից և թե իրականությունն ինչքան բառազուրկ է իր շատ և շատ երևույթների հանդեպ: Սոսկ լեզվական տեսակետից չկան բառեր, որ թե «ա-

յո» նշանակեն և թե «ոչ», թե «բարեկամ» նշանակեն և թե «թշնամի», թե «բարձր» և թե «ցածր», թե հաստատեն և թե հերքեն միաժամանակ: Սակայն, ինչ որ լեզվաբանորեն անկարելի է, չի նշանակում թե հասարակագիտորեն էլ անկարելի է: Սա թվում է, թե նախափորձյան մի ճշմարտություն է: Որովհետև փորձը մեզ ցույց է տալիս, որ լեզվաբանորեն չի կարելի բացատրել ոճերի ծագումը և պատճառները, սակայն, ընկերաբանորեն ավելի հեշտ բան չկա: Կրոնի ծագումը նույնպես լեզվաբանորեն չի բացատրվի, բայց ընկերաբանությունը ոչ միայն բացատրում, այլև ընկերաբանական մեթոդներ և սխեմաներ է ստեղծում դրանից: Այդպիսի բազմաթիվ երևույթներ, որոնք լեզվաբանորեն չեն բացատրվում, պարզ ու մեկին են դառնում ընկերաբանության մեջ: Դրանց կարգին է պատկանում բառերի այն գիտությունը, որ բառ լինելով հանդերձ՝ լեզվաբանության օրենքներին չի ենթարկվում: Լեզվաբանությունը բառերի ինքնահերքումն ու ինքնասպանությունը չի ընդունում: Սակայն, հասարակագիտությունն ընդունում է ամեն բան և փուլթ է, թե ի՞նչ տեսակ, բայց իրականության մի որոշ իրավունք է տալիս բառերի ինքնահերքման և ինքնասպանության: Եթե բոլոր նրանք, որոնց գիտությունը, հասարակագիտական լինելով, շատ է հասարակ դարձել, չմոռանային ընկերաբանական և լեզվաբանական այս փոքրիկ մերձեցումները, կարող էին շատ բան չլահել, բայց մի հորիզոն կունենային, ուր անհրաժեշտ է, որ նրանք իրենց փորձը կատարեն:

Պատմության ամենափոքր ծանոթությունն իսկ մեզ ցույց է տալիս, որ դեմոկրատիան Պերիկլեսի ժամանակից սկսել է գոյություն ունենալ, կազմակերպվել և իր գոյությունը, իրավունքը և ներքին բովանդակությունը հաստատել ու իրականացնել: Ըստ որում դեմոկրատիա նշանակում է ժողովրդի (demos) իշխանությունը (kratos): Բայց մարդկությունը այդ ժամանակն էլ նույնքան տգետ էր լեզվաբանության մեջ, որքան այժմ: Գուցե այժմյան տգիտությունն անզուգական է և անմրցելի: Մինչդեռ այն ժամանակ առաջին փորձն էր կատարվում, և ներելի էր լեզվական մի ինքնասպանություն: Այժմ՝ 2500 տարի հետո, նույն փորձը կրկնել հավիտենապես, այլևս աններելի է: Ավելի գրավիչ բան չկա, քան սուտ խոսել և ճշմարտախոս լինել, գողանալ և առաքինի լինել, պառավել և ջահել մնալ, կանգնել և նստած մնալ, ծառայել և հրամայող լինել, փոքրանալ և մեծ լինել, աղքատանալ և հարուստ լինել, տգիտանալ և գիտուն լինել, ավելի գրավիչ բան չկա: Թող լեզվաբանությունը չընդունի, ինչպես և ուրիշ շատ գիտությունները թող մերժեն մեզ այդ հաճույքը, բայց ըն-

կերպարանությունը կընդունի առանց սակարկութեան: Պերիկլեսի այդ փոքրիկ փորձն էր, որ մենք էլ փորձում ենք, այսինքն մենք էլ ուզում ենք ժողովուրդը լինել և իշխել: Առաջին փորձիցն իսկ ինչ որ ստացվեց, այդ էլ մնաց մինչև այժմ: Որովհետև ազնվապետութեան և միապետութեան հակառակ մի բառ ստեղծելով՝ ջնջվեց թեև հակառակորդը, սակայն, փորձը մնաց փորձ: Մի փոքրիկ սրբազրություն պետք էր, որ պետք էր անելին, որովհետև ուրիշ կերպ չէին կարող անել: Պետք էր ասել, որ միապետութեան հակառակը ոչ թե ժողովրդապետությունն է, այլ մի ուրիշ բան, քանի որ առաջին փորձն իսկ բավական էր հասկանալու համար, թե ժողովուրդը և իշխանությունը բառերը, եթե միացնենք, կստեղծվի լեզվական մի ինքնասպանություն և հասարակագիտական մի փտալովորություն: Ընդունելով ինքնասպանությունը՝ հաստատ պահպանվեց այդ հիմնականությունը՝ բժշկելու մի անսահման հույսով: Գուցե մարդու հասարակական գոյությունն ինքնին փտալովոր է, որ բոլորի իշխանությունը այլևս ոչ մի իշխանություն չէ, և իշխանությունը միայն մի քանիսի իշխանություն կարող է լինել: Այդ մի քանիսից թե ո՞վ պիտի լինի իշխողը, երբեք մեզ իրավունք չի տալիս և ոչ մի դեպքում ասելու, թե ժողովուրդը կլինի իշխող: Շատ պետք է մեղադրել Պերիկլեսին՝ որպես հանցանքի առաջին հեղինակին, որ չկատարեց այդ սրբազրությունը: Որովհետև հետագայում ոչ միայն շատերը փորձեցին այդ լեզվաբանական ինքնասպանությունը, այլև ընկերային շատ և շատ փտեր այնուհետև սնունդ առին այդ անմիտ փորձից: Ավելորդ է այդ փտերի նկարագրությունը: Մի քանի դիտողություններ, դեմոկրատիա բառի մի քանի բացատրություններ մեզ կասեն ավելին, քան արժե գիտնալ այդ մասին: Ստրկութեան նոր տեսակն այն է, որ երգվում է ստրկութեան անունով: Իշխողները շուտով հասկացան, որ ոչ ծեծ պետք է, ոչ էլ հայհոյանք. գզվանք և երգումը նույն դերն են կատարում: Մինչդեռ ժառանգությունը մեզ կարող է վիժածներ տալ, որոնք ոչ գզվել գիտեն, ոչ էլ երգվել: Ընտրությունը մեզ մարդիկ կտա, որոնք ոչ ծեծել գիտեն, ոչ էլ հայհոյել: Սա միայն բավական է, որ գտնվի անգտանելին, որ հնարավոր դառնա անկարելին:

Ո՞րն է դեմոկրատիան:

Դեռ հնարավոր չեղավ մի դեմոկրատիա, որ ամբողջ չլիներ: Այդ պատճառով էլ դեռ հնարավոր չեղավ մի դեմոկրատ, որ ամբողջապես չլիներ: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է ցանկությունների անսահմանություն և կամեցողութեան ոչնչություն: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է իշխանութեան ինքնազրկություն և ինքնախաբեություն:

Դա նշանակում է իշխանությունը հանձնել և հրամաններ տալ, բայց դա նշանակում է նաև հրամաններ ընդունել իշխանությունը հանձնելուց հետո: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է առանց դժվարություն փառաբանություն գտնել և հպարտանալ չարած գործերի համար: Դա նշանակում է շատախոսություն, իրերի տրամաբանության մերժումն և գրգռված երևակայության տրամաբանությունը: Դա նշանակում է տգիտություն, գործի գաղտնիքը ձեռնամբարձ կամ քառանդամ գտնել: Դա նշանակում է արժեքների ոչնչացում և ոչնչության արժեքավորում: Դա նշանակում է հետադիմության հրամանը՝ քառակուսի դարձնելու առաջադիմության անիվները: Ամենակատաղի դեմոկրատները նրանք են, որ ոչ մի արժեք դեռ չեն ստեղծել, իսկ արժեք ստեղծելուց հետո, եթե մեկը դեռևս մնում է դեմոկրատ, այդ նրա համար է, որ դեմոկրատ լինելով՝ կարողացավ արժեք ստեղծել, ոչ թե նրա արժեքածին աղբյուրներից դեռևս խմելու, այլ չլինելու համար ինչ որ ինքն խորտակեց բարձրանալու համար, ոչնչացրեց արժեք դառնալու համար: Իշխանության սիրահարները, եթե միայն այդ մեղքն ունենային, պիտի գերադասեին ամեն տեսակ իշխանությունը ժողովրդի իշխանությունից, որովհետև, եթե այդ է միայն իրենց մեղքը, ուրեմն նրանք պետք է ունենան մաքրության, պարզության, հստակության և շիտակության սերը, այսինքն նրանք պիտի գերադասեն այն իշխանությունը, որ իր անունովն է իշխում, յուր շահերի, ճաշակի, համոզմունքի, իրավունքի և կարողության անունով: Դա պարզ ու պայծառ իշխանությունն է՝ առանց խաբեբայության, առանց կեղծիքի, առանց բարոյական և ընկերային տարրական առաքինությունների ոտնահարության: Մինչդեռ յուրաքանչյուր ընտրական խոհանոցում պատրաստված իշխանությունը բավարարել կարող է այն ճաշակները, որոնք չափազանց նրբազգաց լինելու համար այլևս ճաշակ չունեն: Ընտրությունը տալիս է քաղաքացիական դատարարություն, բայց այդ իդեալով տոգորվողները շատ են կարճատես, որպեսզի ընդունեն, թե դատարարականությունը միայն մի դրական իդեալ է, և գողության դատարարականությունն այլևս դատարարականություն չէ: Անշուշտ, հավասարները հավասար են լինում, բայց խոհարարը շատ քիչ է մտածում կաղամբի և գետնախնձորի ու մսի քիմիական և օրգանական հավասարության մասին, երբ իր կերակուրն է պատրաստում: Այդպես էլ, և դեռ ավելին, ընտրական խոհանոցում շատ քիչ է մտածվում պատրաստվելիքի ներքին հատկությունների մասին, ամեն բանն իր տեղն ունի. և ցածրը բարձր է ու քաղցրը՝ նաև դառն: Իշխելու սերը ո՞ւմ մեջ պիտի զարթնանա, արդյոք նա, որ իր

գլուխը չի կարող կառավարել, նա պիտի հրաժարվի մարդկությունը կառավարելուց: Սուտի հասարակական արժեքը ամենաախտավոր կերպով երևան է գալիս այստեղ: Ահա նշանավոր սուտը. «Մինչև այժմ մարդիկ գիտեն պատմությունը դիտել, այսուհետև խնդիրն այն է, որ մարդիկ սովորեն պատմությունը չինել»: Դեմոկրատիա, դա նշանակում է ամեն մարդուն ասել. – Շինի՛ր քո երկրի և աշխարհի պատմությունը: Թե ինչպես սուտը կարող է այնքան ճշմարտություն պարունակել իր մեջ, որ նորածին դեմոկրատիայի մեջ մի մարդ չգտնվի, որ դրան չհավատա, մի մարդ չգտնվի, որ այդ ճշմարտության սուտը բռնե: Այդ էլ ուրիշ խնդիր է՝ կապված մարդու բնախոսական, ուղեղային և ժառանգական նախատրամադրությունների և կառուցվածքի հետ, որ ոչ մի դեմոկրատի դիտողության չի արժանանում: Այսպես է լուծում դեմոկրատիան բոլոր գիտությունների և փիլիսոփայությունների մեծ-մեծ խնդիրները, ձեռնամբարձ կամ քառանդամ սուտով: Այդպես չէ միթե, որ ամենանոր դեմոկրատիան փորձում է դասեր տալ ամենահին դեմոկրատիաներին: Բոլոր թերուսները, տգետները և ջահելները այդպես են: Սովորեցնելու ամենամեծ եռանդ են ցույց տալիս նրանք, որ սովորելու ամենամեծ կարիքն ունեն: Բայց մենք ներում ենք մի հանճարեղ մանուկի բռնկումներին և հրդեհներին: Ո՞վ է հավատում, սակայն, ամբոխի հանճարին:

Խիստ տգետ ու խիստ համեստ է եղել հավանաբար ժողովրդական այն հանճարը, որ ասել է. «Մի տուն, եթե շատ ավլողներ ունի, տունն առանց ավլելու կմնա». այնքան համեստ, որ մենք նրա անունը չգիտենք: Սակայն այնքան հանճարեղ, որ դա մի ճակատագրական դատապարտություն է եղել մարդկության համար: Դեմոկրատիան, ամենքին դարձնելով ամեն բանի տեր, ամեն բան թողնում է անտեր: Ընտրական ճակատամարտների մեջ մենք դրախտներ ենք ստանում, որ ոչ արաբական, ոչ էլ բելիական հանճարները չեն կարողացել երևակայել: Հաղթությունից հետո մեր հասարակական հաստատությունները չեն դադարում սպանդանոց մնալուց: Թող անսասան մնա հին իմաստությունը, որ ասում է մեզ. գործը թող խոսի գործչի մասին, և ոչ թե գործիչն իր գործի մասին: Խոստում անել, ներքնապես, բնազդապես մենք գիտենք, որ գործ անել չէ դեռևս: Որոշ տեսակի մարդիկ շատ լավ ըմբռնել են, որ խոստումն էլ գործ է, դրա համար էլ նրանք անմրցելի են իրենց գործի մեջ: Որովհետև գործի նվազագույն խղճմտանք ունեցողը հենց որ սկսեց չափավորել իր խոստումները, նա իր անկումը պատրաստեց: Դեմոկրատիան պահանջում է լիառատ և լիաբուռն խոստումներ, խոստումներ, որոնք ավելի ար-

ժեք ունենան, քան գործն իսկ, քան խոստացածն իսկ: Դեմոկրատիա նշանակում է մի մարդկություն, որ կերակրվում է խոստումներով, որ թույլ է տալիս, որ քաջալերում է սուտը, համոզված լինելով, որ ամենայն խոստում մեծ մասով սուտ է, եթե ոչ ամբողջովին: Դեմոկրատիան քաղաքական մի ստորոգություն է: Բոլոր քվե տվողները կոչվում են դեմոկրատիա: Բայց որովհետև քվե տալու հավասարությունը շատ անհավասարություններ է ստեղծում, ուստի դեմոկրատիան ամենից առաջ հակադեմոկրատ է, երբ քվե է տալիս: Քաղաքական ստորոգություն լինելով հանդերձ՝ նա վճռում է շատ հարցեր իր քվե տալով իսկ, որոնք երբեք քաղաքական չեն: Այդ պատճառով էլ, երբ դեմոկրատիա ասելով հասկանանք քվե տալու ընդունակությունը, կտեսնենք, որ դեմոկրատիան թե՛ սոցիալիստ է, թե՛ կղերական, թե՛ միապետական, թե՛ բուրժուական և թե՛ ամենայն ինչ, որ կարող է նրա հավանությունն արժանանալ այս կամ այն չափով, այսպես կամ այնպես: Ահա թե ի՞նչու անկարելի է գտնել մի քաղաքական գործիչ, որ նրա անունով չերգվի: Մի աստված է նա, որ բոլորի հանդեպ էլ բարյացակամ է, սակայն, չունենալով ամենակարողություն, նա մի պոռնիկ է միայն, որ բոլորին էլ ժպտում է՝ լինելով ինքնին ամենաանկարողություն: Բայց կա՞րող է մարդկությունն այսպես լինել: Մարդկությունն այդպես է, այո՛, որովհետև իրականությունն է այդպես: Այդպես չէ միայն այն մարդկությունը, որ ոչ թե կա, այլ պետք է լինի: Մարդկության գաղափարը միշտ էլ ոչ թե «ինչ որ կա»-ն է, այլ «ինչ որ պետք է լինի»-ն է: Ով չի շփոթում իդեալը ռեալի հետ, նա պարզ պետք է տեսնի, որ անհատները բազմապատկելով, երբեք կարելի պիտի չլինի ստանալ այնքան մեծ մարդկություն, որքան անհատական մեղքերի բազմապատկությունն է ներկայացնում մարդկությունը: Այժմ էլ կա, անշուշտ, այդ իդեալ մարդկությունը, այն լուռ և անխոս մարդկությունն է դա, որ իր աշխատանքից, իր հոգու հետ և ինքն իր հետ լինելուց դեռ չի ձանձրացել, որպեսզի քվեարկության գնա, կամ միտինգներ կազմե, որ ծափահարություններով ճշմարտությունները վճռե, կամ հավասարության անունով անհավասարություններ ստեղծե և մարդկության մեջ մի նոր մարդկություն կազմի՝ կոչելու համար դեմոկրատիա:

Դեռևս հնարավոր չի եղել ոչ մի դաստիարակությունը, որ մարդու ընկերային ընդունակությունները զարգացներ՝ ոչնչացնելով նրա քաղաքական զգացումներն ու տրամադրությունները: Դեռևս անխախտ է այն հասկացողությունը, թե ինչ որ ընկերային է, նաև քաղաքական է, կամ քաղաքային: Ուստի և, ով որ հաշտվում է ընկերա-

յին կյանքի հետ, ապրելու հասարակական ձևի հետ, նա պետք է հաշտվի նաև քաղաքական կյանքի և դեմոկրատիայի հետ: Սակայն, անհրաժեշտ է կատարել այս փորձն էլ՝ բաժանել ընկերայինը և քաղաքականը: Դեմոկրատիա գաղափարը մի հավիտենական փորձ է՝ կապված մարդկության գլխին: Ինչու կարելի պիտի չլինի կատարել մի փորձ, որ ընկերային կյանքի այն տեսակը լինի, ուր չկա այլևս այն տիպի քաղաքական կյանքը, որ դեմոկրատիայի վրա է հենվում: Անշուշտ միապետությունը դրա անհաջող փորձերից մեկն էր, նա չէր ճանաչում ժողովրդապետությունը, ընտրությունը, քվեն ևն: Բայց, որովհետև կյանքի ղեկավարող սկզբունքները վճռվել են ուժով, բռնությունը և ամբոխային ղեկավարությունը, ուստի մի ծայրահեղությունից մյուս ծայրահեղությունը ավելի հեշտ է եղել, քան նոր ձևի գյուտը, որ կարող էր թուխք չպահանջել, ինչպես որ կարիք չունենր ոչ ուժի, ոչ բռնության, ոչ էլ ամբոխի: Եվ, քանի որ դեմոկրատիան է խոսողը, ուստի պետք է լռե ամենայն գիտություն, փորձառություն, իմաստություն և ճանաչողություն: Դեմոկրատիան միշտ էլ կգտնի անթիվ գիտնականներ, որոնք իր ճաշակին հարմար «գիտություն», «փորձառություն», «ճանաչողություն» և «իմաստություն» կգտնեն: Դեմոկրատիան ինքն իր միջիցն է հանում իր դատապարտությունը:

VI

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄ

Մի ընդհանրական և համայնապարփակ հասկացողություն է սա, որի հիմունքներն են կազմում հեղափոխությունը, դասակարգային գիտակցությունը, դեմոկրատիան և կուսակցությունները: Ինչ որ ասվեց դրանց մասին, այստեղ ոչ կրկնելու պետք կա, ոչ էլ փոխելու: Այժմ անհրաժեշտ է երևան բերել նրա մի քանի ուրիշ երեսները, որոնք դեռ ծածկված են մնում, և որոնց լուսաբանությունը մեր բռնած անկյունից պետք է լրացնե ամբողջականությունը ընկերաբանական այս փոքրիկ գիտողությունների մեջ:

Սոցիալիզմը անխոցելի մի երես ունի. իբրև իդեալ՝ նա իր մեջն է կուտակում ինչ որ մարդկայնորեն լավագույն կարելի է եղել երևակայել: Բայց ո՞ր սոցիալիստն է, որ ճանաչում է նրա իդեալ արժեքը: Նա ըստ ամենայնի ունի մի հասկացողություն է, որ երբեք էլ հեռու չէ իրականությունից, հիմնած է դասակարգային գիտակցության, կուսակցությունների և դեմոկրատիայի վրա: Այս դեպքումն էլ նրա արժեքը ուժածին գաղափար լինելն չէ, այլ մի ծրագիր է նա, որ պիտի իրականացնել այսօր կամ վաղը: Այստեղից ևեթ, իբրև ունի մի հասկացողություն, նա զրկվում է իր ամենատարրական պաշտպանությունից՝ զենքերիցն իսկ: Իդեալի անսահման հեռավորությունը ներքի է դարձնում անորոշությունը, միջոցությունը, անկազմակերպությունը և խառնակությունը, որոնք այս դեպքում կլինեն ոչ թե սոցիալիզմի հատկանիշները, այլ ամենայն իդեալի բնորոշ կողմերը: Բայց ի՞նչպես արդարացնել հասկացողությունների այն անսահման այլազանությունը, որ պարունակում է իր մեջ սոցիալիզմ-իրականություններ: Ոչ ոք չի պահանջում առաջուց, թե ի՞նչ պիտի իրականացնել ժամանակի անսահմանության մեջ. ամեն օրը մեզ կասի, թե ի՞նչ պիտի անել վաղը: Բայց ամեն մարդ պարտավոր է պահանջել առաջուց, թե ի՞նչ պիտի անել վաղը: Իբրև վաղվա ծրագիր՝ Սոցիալիզմը մեզ ներկայացնում է դպրոցական և բյուզանդական վեճերի մի անլուծելի խառնարան, ուր գործնական կյանքի առաջադրած հարցերի մտահոգությունից ավելի, երևում է պարագլուխների անձնական հեղինակություն, կուսակցությունների պատվի և քաղաքական մոմենտին հարմարվելու մտահոգությունը: Ամենայն իդեալի անդիմադրելի հմայքով զինված՝ ամենայն իրականության թերությունների կուտակում է դառնում այսպիսով Սոցիալիզմը: Ապագայի նրա անորոշութ-

յունը վարկաբեկիչ է դառնում, ուրեմն, նրա մոտավոր իրադրոժման համար: Իբրև իդեալ պիտի մնա նա, եթե ուզում է լինել մարդկության իդեալը: Իսկ լինել մարդկության իդեալը և վաղվա ծրագիրը միաժամանակ՝ բացի տրամաբանական հակասությունից, ունի նաև փորձի և պատմության հերքումը:

Միայն ապագայի հարցը չէ, որ ջախջախում է Սոցիալիզմի թևերը: Սոցիալիստական տեսությունները շուտով մի դար կյանք կունենան, բայց ավելի քիչ ժամանակ պետք էր, սակայն, վերջնականապես վճռելու, թե Սոցիալիզմը մի քաղաքական շարժում է, թե՞ տնտեսական: Տնտեսապես, հետևաբար և կուլտուրապես հետամնաց երկրների համար այս հարցը շատ տարօրինակ կարող է թվալ: Բայց Սոցիալիզմը այդպիսի մի հարց է այն երկրների համար, որոնք քաղաքականապես շատ քիչ լուծելի հարցեր ունեն, կամ համարյա թե չունեն: Եթե նույնիսկ մի երկրում ձեռք է բերված այսպես կոչված «քաղաքական սոցիալիզմը», այսինքն պետական վարչական, դատական և օրենսդրական գործառնությունների կատարյալ և հետևողական զարգացումը ժողովրդապետական և դեմոկրատական հիմունքների վրա, — այդ երկրումն էլ Սոցիալիզմը դեռևս չի ազատվում քաղաքականությունից, այդ երկրումն էլ տնտեսական հարցին դեռևս ուզում են քաղաքականապես լուծում տալ: Եթե այդտեղ այդպես է, անկարելի է այլևս պնդել, թե Սոցիալիզմը ավելի պարզ և բյուրեղացած մի շարժում է այն երկրներում, որոնք դեռ քաղաքական բազմաթիվ հարցեր ունեն վճռելու:

Տնտեսական պրոբլեմներին քաղաքական լուծում տալը երկար տարիների փորձ ունի իր ետևը: Թե՛ այն երկրում, ուր կա, և թե՛ այն երկրում, ուր չկա քաղաքական հարցը: Երբ Սոցիալիզմը կատարելապես չի անջատվել քաղաքականությունից, նշանակում է դարձել է մի իդեոլոգիա՝ շատ համապատասխան քաղաքական գործիչների և որոշ տիպի մարդկանց ճաշակին: Թող ամենակոպիտ նյութապաշտություն նույնիսկ լինի Սոցիալիզմը, երբ նա դեկավարվում է կուսակցությունների ձեռքով, պաշտամենտներում կամ առհասարակ քաղաքականությունում, նա իդեոլոգիա է: Ամեն երկիրն էլ ունի գորշ զանգվածների մի դասակարգ, որ բոլոր դասակարգերին էլ է պատկանում, որովհետև ոչ մի դասակարգի չի պատկանում: Իբրև դասակարգայնապես անկազմակերպ՝ նա ոչ մի իրականություն չի ներկայացնում իր մեջ, ընդհակառակն հնարավորությունների մի անսահմանություն կա նրա առջև: Նա պետք ունի հազար ու մի տեսակ իդեոլոգիաների, որպեսզի իրականացնե մեկն այն հնարավորություններից, որ հաճախ

պատահաբար է ընկնում նրա ձեռքի տակ: Ընչազուրկներին պաշտպանելը դեռ չի նշանակում ընչազուրկ լինել: Սակայն իդեոլոգիան այդ էլ է ասում, և իդեոլոգիան դառնում է, այսպիսով, Սոցիալիզմի պաշտոնական խնամակալությունը: Դեռ թողնենք իսկական պրոլետարական տեսակետը, թե ամենայն իդեոլոգիան վերջիվերջո պիտի այլասերվի իրականության պահանջների առջև, բայց մնում է, սակայն, խնամակալության անբարոյացուցիչ և անբարոյական դերը հասարակական կյանքում, ուր անչափահասների մասին չէ հարցը:

Քաղաքականություն և իդեոլոգիա, այս քույր-եղբայրները, խնամակալություն հաստատելով Սոցիալիզմի վրա, ոչ միայն տնտեսական հարցն են այլասերում, այլև մի դասակարգի հարցը դարձնում են մարդկային մի հարց: Իհարկե, իդեոլոգիան պատրաստ է ապացուցանելու, որ բանվորությունը մարդկության իդեալների գրոշակակիրն է: Ո՛րպիսի իրոնիա է այս, երբ բանվորի համեստ և չարքաշ ուղեղից դուրս է գալիս իդեոլոգիայի մշակած և բանաձևած այս ցնորքը՝ իբրև մի թոթովանք: Տեսարանը կատարյալ է այն երկրներում, ուր բանվորությունը ոչ միայն այդ է փոխ առել, այլև իր շահերի գիտակցության մասին նույնիսկ նա այդ իդեոլոգիայի ղեկավարությանն է դիմում: Բնական և հոգեբանական երևույթների մեջ որոշ է այդ մասնավոր դեպքի տեղը, երբ իր գլխի մասին մտածել չկարողացողը սկսում է մտածել աշխարհի և մարդկության գլխի մասին:

Սոցիալիստական բառագիտության մեջ շատ է խոսվում մի «պատմական դավաճանի» մասին. դա իդեոլոգիայի գյուտերից մեկն է: Բայց այլևս գյուտ չէ, որ պրոլետարիատի իսկական և «պատմական դավաճանը» իդեոլոգիան է, ամենայն իդեոլոգիան առհասարակ:

Պատմությունը և հասարակագիտությունը շատ են ճանաչում իդեոլոգիաներ և պոլիտիկաներ, որոնք, անժխտելի է, մի դեր կատարել են, բայց հայտնի է, թե ինչպիսի չարիք են դարձել մարդկության գլխին:

Ամենից հարուստը XVIII դարն է իր իդեոլոգիաներով: Բանականության անվերապահ պաշտամունքը և վարած անխնա քննադատությունը վերջիվերջո նպաստեցին կառուցանելու մի իրականություն, որի իրական արժեքը բնորոշվում է ոչ թե կառուցվածքի, այլ կառուցանողների մտածողության այս որակումով՝ արհեստականություն (artificialisme): Մի մտածողություն է դա, որով վերլուծվում է իրականությունը, ոչ թե ճշմարտությունը գտնելու համար, այլ իրենց ցանկություններին և հակումներին համապատասխան մի նոր իրականություն հիմնավորելու համար: Այդ մտածողությունն է, որ

կեղծիք և խաբեբայությունն է համարում պատմության մեջ ամեն բան, որ իր ցանկություններին չի համապատասխանում: Կրոնը մի քանի կղերամիտների ստեղծած գործն է, ազգությունը բռնապետներն են կազմակերպել, լեզուն գտել են կամ հնարել մի քանի ճարպիկ և խելոք մարդիկ, ընկերային կազմը նույնպես մի քանի մարդկանց ստեղծագործությունն է, աղքատներ կան, որովհետև հարուստներն ուզում են, որ աղքատներ լինեն, զինվորականություն կա՝ որովհետև կապիտալիստներն ուզում են պաշտպանել և տարածել իրենց արտադրությունները, կրոն կա, որովհետև մի դասակարգ կա, կղերը, որ ուզում է ապրել այդ միջոցով: Անթիվ են այդ իդեոլոգիայի այսպիսի բացատրությունները: Անբանականը գոյություն ունի մի քանի մարդկանց կամքով միայն. ուրեմն, բավական է հերքել, ժխտել, կամ ջնջել այդ կամքը, որպեսզի անբանականը գոյություն չունենա այլևս: Բավական է մեջտեղից վերացնել պարզապես մի քանի մարդիկ, որպեսզի պատերազմ չլինի այլևս, որպեսզի կրոնը ջնջվի, դասակարգային հակամարտությունները վերջ գտնեն, ժանտախտ չլինի գուցե նաև, որպեսզի մարդկությունը չբաժանվի ազգային ներհակություններով, որպեսզի թշվառությունը վերջանա, աղքատությունը գոյություն չունենա, բռնությունը հեռանա մարդուց, ազատությունը թագավորե, անհավասարությունը խորտակվի և այլն, և այլն:

Պարզ է, թե ի՞նչն է այդպես դատողների մեջ արհեստականությունը: Ամբողջ պատմությունը, ամբողջ իրականությունը նրանց համար արհեստական հիմունքների վրա է դրված. մարդիկ այդպես են ուզեցել: Ամբողջ պատմությունը, ամբողջ իրականությունը կեղծիք է և խաբեբայություն, ոչ մի բան չկա բնական այս բնության մեջ. մարդիկ կամեցել են, այսպես է եղել, ուրեմն եկեք ուրիշ կերպ կամենանք, և իրականությունն ու պատմությունը ուրիշ կերպ կլինեն: Իդեոլոգիան, փորձելով զրկել բնությունը, որովհետև պատմությունն էլ, մարդկային իրականությունն էլ մի կտոր բնություն են, բնականություններից, ինքն էր իսկապես, որ զրկվեց բնականությունից: Արհեստական կառուցվածք տալով իրականության՝ ինքը դարձավ մի արհեստականություն և վատ տեսակի:

Իրականության մտավոր կառուցվածքը դրանով ստացավ մի անպատվություն, այսինքն ցույց տրվեց, թե մտքի մեջ վերամշակված իրականությունը կարող է իրականություն չլինել: Դա դարձավ ամենայն իդեոլոգիայի ճակատագրական դատապարտությունը, ինչպես նաև այն բոլոր ժողովուրդների, որոնք իրենց «մեծ հեղափոխություն»

նը» կատարում են իրենց իդեոլոգիայի դարաշրջանում: Հեղափոխությունն ինքնին իդեոլոգիայի արդյունքներից մեկն է: Բայց նա չէր լինի մեծագույն չարիքը, եթե Սոցիալիզմը՝ մարդկության իդեալը, չլիներ իդեոլոգիայի արդյունքներից և չարիքներից մեծագույնը:

Այս տրամաբանությունը կլրանա, եթե պարզ լինի, որ Սոցիալիզմը, իր ներկա վիճակով, մի իդեոլոգիա է միայն:

Մի կուսակցություն կա, որ ուզում է հակառակ մարդկանց կամքին՝ բոլոր մարդկանց երջանիկ դարձնել: Այս ամենածայրահեղ սոցիալիստները միայն բավական են ապացուցանելու, թե ինչքան արհեստականություն կա այդ Սոցիալիզմի մեջ: Պրոլետարիատի դիկտատուրայով պիտի վերջանա ամենայն չարիք, և պիտի սկսի ամենայն երջանկություն: Մի քիչ մարտ՝ իրականության մեջ, և իրականությունը կլինի ամբողջովին մարտ:

Երբ Սոցիալիզմի ղեկավարությունն անցնում է կուսակցությունների ձեռքը, Սոցիալիզմը զրկվում է իր բնականությունից և իրական հիմունքներից, դառնում պոլիտիկա և իդեոլոգիա. իբրև մի գաղափար, որի հեղինակները, որի կրողները չեն. նա արհեստականորեն է ստանում իր սնունդը և կյանքը, նա կարող է նույն արհեստականությունմբն էլ փոխել իր գույնը և դառնալ մի ուրիշ տեսակի պոլիտիկա և իդեոլոգիա: Այսինքն Սոցիալիզմը կարող է դադարել Սոցիալիզմ լինելուց նրանց համար, որոնց տնտեսական, բարոյական, պատմական և հոգեբանական հիմունքներից չի բխում Սոցիալիզմը և փոփոխվել կարող է նրանց մտքում, ինչպես ամենայն միտք:

Սոցիալիզմը մի իդեոլոգիա է, որովհետև հիմնվում է դեմոկրատիայի վրա. ընտրողների գորշ զանգվածը, որ հաճախ իր հակասոցիալիստական շահերը պաշտպանելու համար է լինում սոցիալիստ, որ տնտեսական հարցին ուզում է քաղաքականապես լուծում տալ, որ իրականության բարդ մեքենայի ծանր կնճիռները ուզում է լուծել քվեարկությամբ:

Բայց Սոցիալիզմը իդեոլոգիա է ամենից ավելի, որովհետև մի պոլիտիկա է միայն:

Ամենայն պոլիտիկա մի իդեոլոգիա է ինքնին, և այդ գիտակցելով է, որ պոլիտիկան դառնում է իր մեծ վարպետների ձեռքում մի ճկուն խաղալիք: Արհեստական չլինելու և բնական դառնալու մտահոգությունը պոլիտիկոսներին դարձնում է անսկզբունք և անկերպարանք, իրականության բոլոր պահանջները հաշվի առնող, վերապատվող ամեն ուժի և հակառակորդի առջև: Ցույց տալով ինքզինքը՝ որպես երկրի և պետության կամ մարդկության շահերի ծառան՝ նա

ինքնանպատակ է, սակայն: Պոլիտիկան պետք է ապրի, որովհետև մարդիկ կան, որոնք պետք է ապրեն՝ ուրիշները կառավարելով, կամ եթե կուգեք, իրականություն կա, որ ամբողջ լինելու, մեկ լինելու ձգտումներ է ցույց տալիս:

Սակայն ինչ ուզում է, թող լինի պոլիտիկան, միայն թե Սոցիալիզմը պետք է պոլիտիկա չլինի: Որովհետև ոչ մի տարբերություն չկա, ըստ էության, բոլոր պոլիտիկաների մեջ: Ազգային քաղաքականություն, գաղութային քաղաքականություն, մաքսային քաղաքականություն, միլիտարիզմ, կրոնական կամ հակակրոնական քաղաքականություն, սոցիալական կամ դասակարգային քաղաքականություն, սոցիալիզմ կամ կապիտալիստական կամ բուրժուական քաղաքականություն, այս բոլորը պոլիտիկաներ են և նրանց գործելակերպի, ծագման, զարգացման, հոլովույթի և կյանքի մեջ ոչ մի տարբերություն չկա: Բոլոր պոլիտիկաներն էլ վերցնում են իրականության մի կտորը, վրան թափում են իրենց մտքի և ոգու ամբողջ ուժը, մեծացնում, չափազանցնում արժեքը, մասին տալիս ամբողջի նշանակությունը, ու մի օր էլ գտնվում է առիթը, ներկայանում է համապատասխան մարդը և դրուծվում է կյանքի կոչելու համար, ինչ որ մամուլի, ժողովների և ճառախոսությունների մեջ արծարծվել, ծեծվել, իբրև պահանջ էր ներկայացվել: Ահա պոլիտիկան, և դա նշանակում է արհեստականություն, դա նշանակում է կյանքի կոչել՝ ինչ որ կյանք չունի, ինչ որ կյանքից չի բխում, ինչ որ ոչ թե իրերի, այլ մարդկանց տրամաբանության պահանջն է: Անշուշտ, ցանկալի է, որ իրերը տրամաբանություն չունենան և մարդուն միայն վերապահված լինի այդ, բայց ցանկալին դեռ հնարավորը չէ, և եթե հնարավոր դառնա, շատ կասկածելի է, թե անցանկալի չի՞ դառնա: Պոլիտիկայի էությունիցն է բխում իրականության անհարազատությունը և արհեստականությունը: Նա հաշիվ է, նա դեպի հարավ պետք է նայի՝ դեպի հյուսիս գնալու համար: Նա պիտի «այո» ասի՝ լավագույն «ոչը» ասելու համար: Նա պետք է իր մտադրությունն իրագործե այնպես, որ ոչ ոք չիմանա, թե իր մտադրությունն էր, որ իրագործվեց: Եվ դրա համար նա դառնում է հետադիմության հզորագույն գործիքը, առաջադիմության մեծագույն գերեզմանը և ճշմարտության վերջին վախճանը: Պոլիտիկան ուղիղ ճանապարհ էլ է ճանաչում: Այդ նրա համար է, որ ոչ ոք չիմանա, թե պոլիտիկա գոյություն ունի աշխարհում, որ ոչ ոք չմտածի, թե կառավարելու արհեստը պահանջում է ծուռ ճանապարհներ, ինչպես ապրելու արհեստը՝ փորձառություն, ճաշակ և հմտություն: Ինքնին մի արհեստականություն՝ պոլիտիկան շատ բնական մի

երևույթ է, սակայն, նրանց համար մանավանդ, ովքեր ընկերակցել հասկանում են կառավարել:

Սոցիալիզմը պոլիտիկա է, որովհետև նման է բոլոր պոլիտիկաներին, և դեռ ավելին, որովհետև ոչ մի պոլիտիկա այնպես ամբոխավարություն չէ, այնքան արհեստականություն չէ, որքան Սոցիալիզմը: Ոչ մի տեղ այնպես չի ոչնչացվում երկրի տրամաբանությունը, ոչ մի տեղ մի քանի մարդկանց բանդագուշանքները այնպես չեն փաթավթվում ժողովուրդների գլխին, որպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի բան առաջադիմության անունով այնքան հետադիմություն չի բերում, որքան Սոցիալիզմը: Ոչ մի անգամ ժողովուրդների պատմական զարգացումը այնպես չի բռնաբարվել, ինչպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի տեղ ժողովուրդների տգիտությունը այնպես չեն շահագործել իդեոլոգիաները, որպես Սոցիալիզմի մեջ: Ոչ մի պոլիտիկա այնպես խաբեբայություն չի եղել, ինչպես Սոցիալիզմը, որ ձեռնամբարձ քվեարկությունը աշխարհը շրջում է ոտն ու գլուխը:

Պոլիտիկա և իդեոլոգիա՝ մի ընդհանուր նկարագիր ունեն իրենց գործելակերպի մեջ: Նրանք մեզ սովորեցնում են, թե երկու կետերի մեջ եղած ամենակարճ ճամբան ծուռումուռ գիծն է: Նրանք չեն կարող երբեք տնտեսական հարցերին տնտեսական միջոցներով լուծումներ տալ: Շատ հազվադեպ է, որ մեծ քաղաքական հարցերը քաղաքական միջոցներով լուծումներ ստանան: Նրանք չեն կարող կրոնա-բարոյական հարցերը կրոնա-բարոյական միջոցներով լուծել: Հոգեբանական, հասարակագիտական և առհասարակ բոլոր գիտական հարցերը, որոնք ընկերային արժեք և նշանակություն ունեն, երբեք չեն լուծվում ուղիղ ճանապարհով: Համարյա թե բոլոր հարցերին նրանք տալիս են քաղաքական լուծում: Այսինքն ընտրության, քվեարկություն, ճառախոսության, ամբոխավարության են դիմում նրանք՝ լուծելու համար գիտական, հոգեբանական հասարակագիտական, տնտեսական, կրոնական, բարոյական և այլն հարցերն ու առեղծվածները: Թե ի՞նչպես անուղիղ, ծուռումուռ, չեղ և կողմնակի գործելակերպը բխում է ամենայն իդեոլոգիայի և պոլիտիկայի էությունից, ներքին կառուցվածքից և հիմունքներից: Այդ պարզ է դառնում, եթե նկատի ունենանք, որ քաղաքականությունը վերջին միջոցը, միակ ձևը համարելով հասարակական հարցերը լուծելու, նրանք ուրիշ միջոցի են դիմում՝ որպեսզի չլինի թե այս դեպքում ուղիղ լինի իրենց գործելակերպը, երբ պետք է մի ծանրակշիռ քաղաքական հարց լուծել: Զինվորականությունը և պատերազմը գալիս են լուծել այդ հարցերը, որպեսզի քաղաքական հարցը քաղաքական լուծում չստանա, որպեսզի

ուղիղ չլինի, սխալմամբ, գործելակերպը: Քաղաքականությունը, որ ամեն բան լուծում է քաղաքականությամբ, անգոր է գտնվում իր առաջադրած սեփական խնդիրները քաղաքականությամբ լուծելու:

Այդպես չէ՞ ամենայն Սոցիալիզմը, որ գտնվում է կուսակցությունների ձեռքը, որ ընչազուրկների անունից խոսում է ոչ-ընչազուրկների կամ իդեոլոգիաների բերանով, որ անկուսակցականություն է քարոզում արհեստակցական միություններին, որպեսզի ավելի մոլեռանդ կուսակցական դարձնե բանվորներին, որ դեմոկրատիայի անունիցն է խոսում՝ պրոլետարիատի շահերը պաշտպանելու համար, որ հաշտեցնում է ընտրությունը և գործադուլը, որ էվոլյուցիոնիստ է և ռեվոլյուցիոնիստ միանգամայն: Այս բոլոր բաները շատ եղբայրորեն հաշտ ու հարազատ են ապրում ուղեղի մեջ, մտքի մեջ, գաղափարների մեջ: Արդեն իդեոլոգիա այդ է նշանակում: Դա գուցե կարող է իդեալ լինել: Սակայն, ինչպես հաշտեցնել դրանց իրականության մեջ՝ առանց իդեոլոգիայի, ինչպես նույնացնել հակասությունները կյանքի մեջ՝ առանց իդեոլոգիայի:

Ամեն մարդ կարիք ունի իր նախնիների փորձերից հետո ինքն էլ փորձեր կատարելու: Ժողովուրդներն էլ պետք է կատարեն այն փորձը, որ ուրիշ ժողովուրդներն արդեն կատարել էին: Իրականությունը չի փոխվի, ճշմարտությունը այդպես չի գտնվի:

Ճշմարիտ Սոցիալիզմը մի թշնամի միայն ունի: Սուտ է, որ ասում են, թե դա բուրժուազիան է, կապիտալիզմը կամ միլիտարիզմը: Սուտ է, որովհետև Սոցիալիզմը նրանց որդին է, նրանցից է սնվում և առանց նրանց չի կարող ապրել: Սոցիալիզմի միակ թշնամին Սոցիալիզմն է, իդեոլոգիաների և պոլիտիկոսների ստեղծած Սոցիալիզմը:

VII

ՀԱԿԱՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը հակառակը հակահեղափոխությունն է, ըստ երևույթին հեղափոխությունը մի դրական գաղափար է, հակահեղափոխությունը՝ բացասական:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը հակառակելը՝ ժողովրդին հակառակել է, Սոցիալիզմին հակառակել է, դեմոկրատիային հակառակել է:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը առաջադիմություն է և հակահեղափոխությունը՝ հետադիմություն:

Ըստ երևույթին հակահեղափոխությունը միապետության պաշտամունքն է:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը ազատությունն է, հավասարությունը և եղբայրությունը: Ըստ երևույթին հակահեղափոխությունը բռնությունն է, անարդարությունը և ատելությունը:

Ամեն ժողովուրդը երկու պատմություն ունի՝ հեղափոխությունից առաջ և հեղափոխությունից հետո: Ըստ երևույթին առաջ ստորուկ էին, հետո՝ մարդ:

Ամեն պատմություն միապետության պատմությունն է, կամ ժողովրդի պատմությունը: Ըստ երևույթին միապետությունը միապետի պատմությունն է և հեղափոխությունը՝ ժողովրդի:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը շղթայազերծում է, և հակահեղափոխությունը՝ վերստին շղթայում:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը լուծ թողնում է, և հակահեղափոխությունը՝ նոր լուծ կրելը:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը արժեքավորումն է ամենայն արժեքի, և հակահեղափոխությունը ոչնչացումն է ամենայն արժեքի:

Ըստ երևույթին հեղափոխական մոմենտը մարդու մեջ մարդկային արժանապատվության զարթոնքի մոմենտն է, և հակահեղափոխության մոմենտը մարդու մեջ՝ անասնական կրքերի հաղթության մոմենտն է:

Ըստ երևույթին պատմությունը մի ճանապարհ միայն ունի՝ միապետություն, սահմանադրություն և ժողովրդապետություն: Ըստ

երևույթին այդ ճանապարհը քայլում է հեղափոխության թևերի վրա:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը բխում է հասարակական շահերի գիտակցությունից, իսկ հակահեղափոխությունը՝ անհատական-մասնավոր շահերի գիտակցությունից:

Ըստ երևույթին հեղափոխությունը նշանակում է մարդկայնություն և հակահեղափոխությունը՝ հակամարդկայնություն:

Այսքանն էլ ցույց է տալիս ամբողջովին երկու գաղափարների մեջ եղած երևութական հակադրությունները և հակասությունները:

Որ այսպես գրելու հնարավորությունն էլ հեղափոխության բերած բարիքներիցն է, անկասկած է, և բավական է շատերի համար՝ հակահեղափոխական չդառնալու: Բայց դա դեռ բավական չէ՝ փոքրը մեծացնելու, ժամանակավորը հավիտենական դարձնելու և հասարակագիտական մեծագույն առեղծվածներից մեկը լուծելու համար:

Լուծո՞ւմ է, արդյոք, հեղափոխությունը որևէ առեղծված, թե՞ հեղափոխության առեղծվածը լուծվում է միշտ հակահեղափոխական իրականությունում: Ահա խնդիրը:

Դեպի հարցն ունեցած վերաբերմունքի լրջությունը պահանջում է այստեղ մի մեծ համարձակություն: Պետք է փողոցից և միտինգներից դուրսն ապացուցանել, թե հակահեղափոխությունը հեղափոխության որդին չէ, թե առողջությունը չէ, նորմալ վիճակը բոլոր գործարանավոր մարմինների համար, թե ընդհանրականն ու տեականը չէ այն, ինչ մենք նորմալ ենք անվանում, այլ բացառիկը և վայրկեանականը:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը ամբողջովին ըստ երևույթին է, ինչպես ամենայն հասարակական երևույթ, որի օրենսդիրներն ու գործադիրները միևնույն անձնավորություններն են: Սա է իսկական «հակահեղափոխությունը»:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը միայն քանդել է, ոչնչացնել, մերժել, հերքել և բացասել: «Խորացնել հեղափոխությունը»՝ նշանակում է ոչինչ չթողնել, որ հաստատուն մնա և շարունակություն լինի, նշանակում է հետևողականորեն մտածել մինչև վերջ իշխանության հարցը և հասնել բնական վիճակին: Սա՛ է ճշմարիտ «հակահեղափոխությունը»:

Որովհետև, իսկապես, ժողովուրդը, սոցիալիզմ, դեմոկրատիա և այլն, մի հոգեբանություն ունեն, որ իր օրենքներն ունի, իր զարգացման և հասունացման համար պայմաններ է պահանջում: Մինչդեռ հեղափոխությունը՝ իբրև գիտակցության մի ուղիղ գիծ, ոչ մի

անդրադարձում չի ճանաչում, նշանակում է հոգեբանության բացակայություն և բնագիտության գործունեություն, օրենքների խորտակում և օրինաձիւն անընդունակություն, նշանակում է մի վայրկյան բարիք և մի հավիտենականություն չարիք՝ նույն այդ ժողովրդի, սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի համար: Սա է իսկական «հակահեղափոխություն»:

Բառերի մեջ մի պնդագլուխ համառություն կա, որով պետք է հաճախ հակահեղափոխություն անվանել ամենայն չարիք, որ ինքնին հեղափոխություն է միայն:

Առնվազն տասնյակ տարիներ պետք են, եթե ոչ դարեր, նշմարելու համար մի երկրի կամ ժողովրդի առաջադիմությունը: Այն աչքերը, որոնք այդքան ժամանակ դեպի ետ կարող են տեսնել, նրանք պիտի տեսնեն հեղափոխության բոլոր գործերը՝ որպես ավեր, արյուն, կործանում և քանդում: Առաջադիմությունը պահանջում է շարունակություն, տևականություն, հաստատունություն, կարգ և ուժ: Հեղափոխությունը պահանջում է նոր բաների համար այդ հատկությունները, բայց տալիս է հին բաները՝ առանց այդ հատկություններին: Առանց չինական հեղափոխության՝ հարյուր տարի հետո, Չինաստանը չէ՞ր լինի այնպես, ինչպես որ պետք է լինի: Պատմության աչքերն ասում են՝ հեղափոխությունը նրանց ոչինչ չտվեց, բացի շատ բաներից զրկելուց: Ո՞րն է առաջադիմությունը: Հեղափոխությունը չէ՞ ճշմարիտ «հակահեղափոխությունը»:

Ամենքի բանականության անկարողությունը և ամենքի կրքերի ամենակարողությունը կոչվում են հեղափոխության մեջ՝ ազատություն: Իբրև վերադարձ դեպի անասնություն՝ սա է ճշմարիտ հակահեղափոխությունը:

Որպես կոկորդիլների և բնագիտության հավասարություն, որ ջնջում է ամենայն տարբերություն և զանազանավորում հոգու և նկարագրի մեջ և ստեղծում տրամաբանական հավասարության անկարելիությունը, հեղափոխությունն է իսկական «հակահեղափոխությունը»:

Երբ մարդկայնորեն անկարելի է անհավասարությունը և եղբայրությունը, մի ուրիշ ձևով կարելի է դա: Հեղափոխությունը մեզ ասում է, թե ինչքան գուհակություններ կային թաղված և ինչքան մաքուր էր միապետական ճահիճը, որ ծածկել էր աներևակայելի այդքան ճահիճներ: Ուրիշ կերպ չի կարող լինել ճշմարիտ հակահեղափոխությունը:

Եվ ոչ մի հեղափոխություն դեռ չի ազատել մեզ և ոչ մի ստրկությունից: Մի ազատություն կա, որ ոչ մի միապետություն չի

կարող խլել, և որ խլում է մեզանից հեղափոխությունը՝ առողջ մտքի ազատությունը: Դրա համար է, որ ստորուկ ծնվածները հեղափոխություն պետք ունեն՝ մի կտոր ազատություն ձեռք բերելու համար: Ինչ է սրա անունը:

Պատմական թյուրմեբանողությունը ժողովրդին արժեք տալու համար միապետին էլ է արժեք տալիս: Սակայն, պատմությունը այն բարդ մեքենականություն է, որտեղ ժողովուրդը և միապետը հազարից երկուքն են միայն, և ո՛չ առաջինը, ո՛չ էլ վերջինը: Եթե միապետությունը միապետի պատմությունն է, հեղափոխությունն էլ ետ չի մնում մի քանի արկածախնդիրների պատմությունը լինելուց: Սակայն, մինչդեռ առաջինի մեջ, համենայն դեպս, մարդու պատմությունն է, որ կա, դժվար է ասել թե հեղափոխության մեջ երկու գործ կա՞ն արժանի մարդու անվան: Այո, հեղափոխությունը շղթայազերծում է, բայց մեկ շղթայից ազատելը՝ բազմաթիվ շղթաների տակ դնելու համար: Եթե ոչ մի անկանոնություն էլ չլինի և հեղափոխությունը իդեալ պայմաններում կատարվի, համենայն դեպս, չե՞ն - տալիս մեզ քվեի, միտինգի, ընտրության և փողոցի շղթաները, որոնք ավելի վատ են, քան Հիմք և տեականություն ստացած ոստիկանությունը և գրաքննությունը: Մինչդեռ մեկիցն ազատվելու համար դուք ձեզ հետ կռվելու պետք չունեք. ուրիշի հետ պետք է կռվել՝ ոստիկանությունից ազատվելու համար: Բայց դուք միշտ պարտվում եք ձեր հոգու լավագույն ուժերով հանդերձ, ձեր մեջ հանգչող փողոցային, ամբոխային և միտինգային բնազդներից: Դրա համար է, որ թոթափված լուծը հաստացնում է պարանոցը ավելի ծանր և ավելի շատ լծերի համար: Հասարակական կյանքով ապրողների և ոգևորվողների համար պետք է ցանկալի լինի միապետությունը, որ միայն մի լուծ տալով՝ ազատում է անհատին բազմաթիվ լծերից: Ինչքան բազմաթիվ են անհատի հասարակական կապերը, այնքան և շատ ու ծանր են նրա վզին դրած լծերը: Հեղափոխությունը մի անհատի մեջ մի հատիկ անկապ կետ չի թողնում, հեղափոխությունը ջնջում է անլուծելի մնացած մասերը մարդու մեջ. անմարդանալու լավագույն ձևն է դա:

Երբ արժեքի մասին են խոսում հեղափոխության մեջ, միևնույն բան են կատարում, ինչ որ, եթե խոսեն ջրի մեջ եղած կրակի մասին, երկրաչարժի շինած քաղաքների մասին և հեղեղով գովացած ծարավ արտերի մասին: Հեղափոխությունը այդպես է արժեքներ ստեղծում:

Լմբոստության սրբությունը միայն հեղափոխության մեջ կարող է գուհիկանալ և դառնալ մարդկային արժանապատվության վերջնա-

կան թաղումը: Ամեն անգամ, երբ անհատականը դառնում է հասարակական, մարդկայինն է իսկապես, որ դառնում է անասնական: Ոչ մի տեղ քանակի փոփոխությունը այնպես չի դառնում որակի փոփոխությունը, որպես այստեղ: Ոչ միայն շատ մարդ այլևս մարդ է, այլև շատ մարդկանց հոգին երբեք մարդկային չէ, ոչ էլ նրա արտահայտություններից մեկը կամ մյուսը: Այդպես չէր լինի, եթե հեղափոխությունը քանդելու, ավերելու, արյունելու և բռնանալու բնազդների սանձարձակումը չլիներ:

Ժխտելով հեղափոխության պատմական-էվոլյուցիոնիստական դերը տեսնում ենք, որ պատմության մեջ զարգացումը կա թեև, բայց դա երբեք ըստ էության չէ: Փոփոխությունները, լինեն հանկարծակի կամ աննկատելի, այդ միևնույն է, փոփոխվածը միշտ Անփոփոխելին է, մարդկային կյանքի հասարակական ձևավորումը, ուր ձևավորման պրոցեսը կարճատեսների և կարճամիտների համար փոփոխության և հեղափոխության պրոցեսն է: Հեղափոխությունը տալ մարդկային և պատմական նշանակությունը, լինում է ոչ միայն մի երազ ու ցնորք, այլև երազի մեջ թռչելու մի երջանկություն: Թե ի՞նչն է հետևում ճակատագրական անհրաժեշտությունաբ թուր հեղափոխություններին, պարզ ցույց է տալիս, թե ինչպես ժողովրդապետության հասնելու անգիտակցությունից ավելի մեծ անմտություն չի ճանաչում մարդը, և դա կոչվում է հեղափոխություն:

Շահերի ո՞ր գիտակցությունն է, որ ոչ մի շահ նկատի չունի. արդյո՞ք հասարակական շահն է, որ ոչ մի մարդու շահը չի ճանաչում: Հեղափոխության մեջ այդ ճիշտ այդպես է: Բայց հեղափոխության պաշտպանները պատրաստ են ապացուցանելու, որ բոլորի վնասն է կազմում հասարակության շահը: Ո՞վ չգիտե, սակայն, թե ո՞վքեր են շահում հեղափոխությունից. երբ պատմության էջերը հարստանում են կարճ ժամանակում, հասարակության հոգին ու միտքն է աղքատանում այդքան ժամանակում:

Մեծ վաճառատներում մեր ցանկացած նյութի համար մեզ առաջարկվում է «մեծ ընտրություն» (grand choix): Արհեստը, վարպետությունը և դրամագլուխը տալիս են վաճառականին այդ հնարավորությունը: Ի՞նչ անուն տալ, սակայն, այն պատմության, ուր ամեն օր մի տեսակ հեղափոխություն է առաջարկվում: Ո՞վ է, որ կարիք ունի այդ «մեծ ընտրության», վաճառողները, թե՞ հաճախորդները: Այսպիսի հակամարտերի սիրուն աշխարհ է գալիս արյունի, երկաթի և կրակի հակահեղափոխությունը:

Որովհետև, իսկապես, հեղափոխությունը միայն ըստ երևույթին մի բարիք է, և հակահեղափոխությունը միայն, ըստ երևույթին մի չարիք է: Ըստ էության, հեղափոխությունը մի չարիք է և հակահեղափոխությունը կարող է չարիք չլինել երբեք:

Բ

Հեղափոխությունը արժեքավորելու խնդրում հարկ չկա մատնանշել այն չափանիշը, որով պատմական երևույթներն առհասարակ լավ կամ վատ են հայտարարվում: Այն անսահման վեճը, որ կարող է հարուցանել այդպիսի մի արժեքավորում, անշուշտ, բխում է մի անվիճելի հիմնահայացքից թե՛ կյանքի և թե՛ աշխարհի վրա: Այդ անվիճելի չափանիշը պետք է պարզ լինի ամեն մարդու համար, որ տրամադիր է այսպես կամ այնպես մտածելու: Մի հոգվածաշարք նույնպես կարող է պարզ դարձնել այդ, երբ նման բազմաթիվ հարցեր է շոշափել: Եթե թողնենք այն շրջանակը, ուր մարդիկ գործում են, առանց այլևայլության մենք մարդկանց մի մեծ բաժին կգտնենք այն շրջանակի մեջ, ուր մարդիկ չեն գործում, և սակայն մեծ բավականություն մեզ չափում են մարդկանց գործերը: Նրանց պետք է հարցնել, թե գործը վերջանալուց հետո ի՞նչ ստացվեց՝ օգո՞ւտ, թե վնաս, լավ թե վատ մի բան, առաջադիմություն, թե հետադիմություն, չարժո՞ւմ թե կայունություն: Այս բառերի վրա դեռ կարելի է աշխատել, քանի որ անպատիվ են դարձել ոմանց համար հեղափոխություն, ոմանց համար էլ հակահեղափոխություն բառերը:

Իբրև հասարակագիտական փորձ՝ հեղափոխությունը, երբ «մեծ» էր և ֆրանսիական էր, մեծ համակրություն վայելեց նույնիսկ Կանտից: Ոչ միայն իբրև փորձ՝ բանականության իշխանությունը հաստատելու համար, այլև հենց անձնական տեսակետից Կանտը իրավունք ուներ համակրությունը վարվելու դեպի հեղափոխությունը: Այս փաստն էլ շատ թանկագին է, թեև նրա բոլոր գրվածների մեջ ոչ մի արդարացուցիչ տող չի կարելի գտնել հեղափոխության մասին, ու դեռ ոգին էլ կատարելապես հակառակն է: Կաթեդրիք հրամայականի, պարտականության, օրինապահության և հոգեկան ինքնորոշմամբ ձեռք բերված ազատության հեղինակը չէր կարող մարդու և աշխարհի մեջ մի փոքրիկ անկյուն գտնել հեղափոխությունն արդարացնելու համար: Բայց նա համակիր էր ֆրանսիական հեղափոխության: Բրուսական հռչակավոր բռնությունը այն ժամանակ էլ նշանավոր էր ավելի, քան երբեք. հետո փորձը, հասարակագիտական փորձը՝

բանականությունը թագավորեցնելու համար, նրան շատ կարող էր հետաքրքրել: Գործի անմիջական և մշտական արժեքը իր հաշվեհարդարից հետո է երևան գալիս ամբողջովին: Կարող էր Կանտը այլ կերպ մտածել գործի հաշվեհարդարից հետո, քան, ինչ մենք եզրակացնում ենք այժմ նրա ընդհանուր աշխարհահայացքից, քան, ինչ որ եզրակացրին իր աշակերտները՝ հետագայում: Փորձի արժեքը մի փորձ էլ մնաց հավիտյան, և հեղափոխության դերը պատմության մեջ սկսեց վիճելի դառնալ՝ մի ժամանակ անվիճելի և բացարձակ ճշմարտություն լինելուց հետո:

Շատ ավելի դժվար պիտի լիներ ապացուցանել, թե Փրանսիայումն էլ վիճելի դարձավ երբեք հեղափոխության արժեքը, որովհետև հեղափոխությունների այդ դասական երկրում, հաճախ ամենայն իրավամբ, հպարտանում են մարդիկ, թե աշխարհին օրենքներ են տվել: «Մարդկային իրավունքների հայտարարությունը», անժխտելի է, առափնում է մի երկրի սահմանները և գերազանցապես մարդկային տարողություն ստանում: Սակայն փաստ է, որ հեղափոխության պատմական արժեքը ոչ մի տեղ այնքան վիճելի չէ, որքան Փրանսիայում: Կանտի աշակերտները Գերմանիայում շատ ավելի հեշտությամբ կարող էին վիճելի համարել այդ: Անկարելի էր Փրանսիայում այդպես համարել, և, սակայն, դա փաստ է: Հեղափոխության ուսումնասիրության նվիրված հանգեսները, ընկերությունները, թանգարանները, ամբիոնները համալսարաններում նպաստեցին մեծ չափով անհողդողդ և անսասան համոզմունքներ կայացնելու նրա արժեքի վրա: Դրանք, իհարկե, նպաստեցին մեկ կողմից էլ, գործի մարդկանց, գործող մարդկանց գործունեությունը զարգացնելու և որոշ ուղղություն մեջ դնելու: Բայց կուսակցական շրջանակներից դուրս, գործելու մտադրություն ունեցողներից դուրս, սոսկ ճշմարտության որոնմամբ զբաղվող աշխատավորների մեջ, հեղափոխության ամբողջական արժեքավորումը բերեց բոլորովին անսպասելի հետևանքներ: Տեն, Ռենուվիե, Կոնտ և այլք դարձան մի-մի «վարպետներ հակահեղափոխության»: Մարդկությունը օրենքներ տալուց հետո նրանք գտան, որ շատ քիչ բան են տվել, սակայն, Փրանսիային: Հեղափոխության ձգտումը ամեն բան տալու՝ պատճառ է դառնում, որ հեղափոխությունը ոչինչ չտա իսկապես: Համարելով նրան քաղաքակրթության և առաջադիմության գոպանակներից մեկը՝ մենք տեսնում ենք, որ 1789-ից մինչև, օրինակի համար, 1889-ը, այսինքն հարյուր տարվա միջոցին, Փրանսիան, սակայն, հազար քայլ ավելի չձգեց, քան թե կարող էր ձգել, առանց հեղափոխության: Այն ամենը, ինչ

որ նա բերում է, չառ քիչ է՝ լցնելու համար այն ամբողջ դատարկությունը, որ նա բաց է անում: Վիրահատությունը այնքան արյունահոսություն է առաջ բերում, որ բուժած վերքը դառնում է ավելի ծանր վերքերի մայր:

Ամենայն հեղափոխության գլխին կախված է մի ճակատագրական դատապարտություն՝ այլասերվել հակահեղափոխությամբ: Սա ինքնին միայն բավական է՝ վերջնականորեն համոզելու, թե հեղափոխությունը, իսկապես փոփոխություն է, թե ոչ: Կամ թե չէ, հեղափոխությունը ձևերի և շրջանակների փոփոխությունը պիտի լինի⁶, թե ներքին բովանդակության և էություն փոփոխությունը: Պատճառի և արդյունքի մի անզուգական շփոթումով ձևի և շրջանակի արատները ներքին բովանդակությանն են վերադրվում և կարծում են էությունը փոխել՝ շրջանակը փոխելով: Որպի՛սի մարդկային կոմեդիա է, երբ բարձրագույն հոգեկան ստեղծագործությունները չեն կարողանում փոխել մարդու հոգին, և մի քվեարկություն պիտի կարողանա անել այդ: Հեղափոխությամբ փոխելու ձգտումը դառնում է մի տեսակ հետադիմություն, բարբարոսություն և եթե կուզեք, հակահեղափոխություն: Այսինքն, երբ որ գիտություն, փրկսոփայություն, հոգեբանություն, մանկավարժության, գրականության և գեղարվեստին մերժվում է մարդը փոխելու հատկությունները տալ, այլևս ո՞ր տրամաբանությամբ է, որ բնագրական շարժումներին և խենթություններին, որպիսին է հեղափոխությունը, վերադրվում է մարդը փոխելու հատկությունները: Իսկ եթե մարդը չի փոխվել, ի՞նչ արժեք ունի նրա կառավարիչների և օրենքների փոփոխությունը: Ու քանի որ ո՛չ պատմությունը, ո՛չ էլ տրամաբանությունը չեն կարող ապացուցանել, թե կառավարիչներն ու օրենքները փոխելով՝ փոխվում է նաև մարդը, ուստի եզրակացությունը պարզ հետևում է, որ պատճառի և արդյունքի շփոթություն կա այստեղ և միշտ էլ լինելու է, ինչքան որ մարդկային ողբերգությունը փորձվում է լուծել փողոցում:

Եթե հեղափոխությունը ոչ մի փոփոխություն էլ չէ, պարզ հետևում է ուրեմն, թե ի՞նչ կարող է լինել նրա վնասը, կամ օգուտը: Արտափորձական մի ճշմարտություն է, որ ամենայն վրիպում միայն վնաս կարող է լինել, անգամ, եթե փորձի համար է կատարվում այդ. դեռ մեկ կողմ թողնենք, որ հասարակական կազմը ինքնին նշանակում է անհաշտ մի դրություն փորձի հետ: Երբ փոխելու համար հեղափոխություն է կատարվում, միշտ էլ ստացվում է միևնույն արդյունքը, այսինքն անփոփոխելին կրկնվում է, առաջ է գալիս մի վրիպում: Եվ, որովհետև վրիպումը ընկերային կազմի վրա է կատար-

վում, ուստի վրիպումը դառնում է կատարյալ աղետ: Ինչ հատկութ-
յուններ էլ, որ ուզում եք տվեք առվին, ամերին, հատակին և պատե-
րին, որոնց միջից հոսելու է ջուրը. եթե աղբյուրի, հիմքի, ջրի հատ-
կությունը չի փոխվել, մի՞թե կարելի՞ է ամերի, հատակի և պատերի
փոփոխությամբ փոխել ջրի հատկությունը: Եթե մարդը չի փոխվել,
ի՞նչպես կարելի է փոխել նրա երջանկանալու կամքը և պայմանները.
չէ՞ որ առաջին պայմանը ինքն մարդն է: Հոգեբանության այս կա-
տարյալ բացակայությունը քաղաքական շարժումների ծրագրերներից
և կանոնադրություններից, ինքնին մի դատապարտություն է նրանց
հաջողության համար՝ առաջուց կարգացված, իրենց սեփական ձեռ-
քով: Իսկ քաղաքական այն վիճակը, որի մեջ անկաշկանդ կարելի է
աշխատել մարդու փոփոխության վրա, երբեք հեղափոխության կա-
րիք չունի: «Լուսավորված միապետությունն» էլ բավական է դրան:
Սակայն հեղափոխության առաքյալներից ո՞րն է, որ կարիք չունի
այն բանին, ինչ որ ինքն ուզում է տալ ուրիշներին, այսինքն ո՞րն է,
որ կարող է համոզվել, թե ինքը փոխված չէ, փոփոխության կարիք
ունի, հետևաբար մի պետական կամ հասարակական-տնտեսական ձև
փոխելուց առաջ, պետք է ինքն իրան փոխե: Այստեղ է հեղափո-
խության ամբողջ ողբերգությունը, որ նա տարիքի գործ է, որոշ տե-
սակի ժառանգականություն և դատարարականություն ստացած մարդ-
կանց գործ է, խառնվածքի գործ է: Մի խոսքով մի անհեթեթություն
է, որ ամեն տարիքի մեջն էլ մարդ չի կարող կատարել, ամեն նկարա-
գիր ունեցողն էլ չի կարող անել, ամեն եղանակին չի կարելի անել,
կրթված և դատարարակված մարդը չի կարող անել, եթե ցեղական-ժա-
ռանգական կերպով թափառաշրջիկ, անհաստատ, անհայրենիք և ա-
նանուն չէ, չի կարող անել:

Անշուշտ, առաջադիմությունը մի փոփոխություն է, որոշ բաների
ոչնչացումն է, և նոր բաների ստեղծագործությունն է: Բայց ամե-
նայն առաջադիմություն այն ժամանակ է միայն առաջադիմություն,
երբ նա մի շարունակություն է: Շարունակությունը մարդու գործե-
րի մեջ այն հիմնական անկյունաքարն է, առանց որի մարդը չի կա-
րող իր գործերին մարդկային անուն տալ: Մարդկային չեն մարդու
ամենայն գործերը, որ շարունակություն չեն, բացառիկ են, անջա-
տում են, բեկոր են: Սովորական բառով տրամաբանություն է կոչ-
վում մարդու մեջ իշխող այս մարդկությունը կամ շարունակությու-
նը, այն հիմնական գիծը, որ ինչքան էլ տարբեր լինի յուրաքանչյուր
անհատի և յուրաքանչյուր ժողովրդի մեջ, այնուամենայնիվ ցույց է
տալիս մի ընդհանուր և հիմնական հատկություն, որ անորոշ կերպով

մարդկութուն է կոչվում: Ոչ միայն մարդը, այլև կյանքը անկարելի է առանց շարունակության: Նյութի մեջ եղած շարունակության որոշ տեսակը, եթե կյանք է կոչվում, անհրաժեշտ է, որ շարունակության մի ուրիշ տեսակն էլ լինի այդ նյութի մեջ, որ նա մարդ կոչվի: Բայց սա մեզ հեռու կտանի: Ակներե է արդեն, որ առաջադիմությունը նշանակում է պարզապես շարունակություն: Շատերը կայունութուն են ըմբռնել, շատերն էլ խորտակում և ոչնչացում են ըմբռնել շարունակությունը: Սակայն, շարունակությունը ո՛չ այդ է, ո՛չ էլ այն: Կայունություն է դառնում ամենայն շարունակություն, ուր անցյալի պաշտամունքը, ավանդապահությունը և հեղինակապաշտությունը անմիտ և ձանձրալի կերպով կրկնում են կյանքը: Սակայն, առաջադիմություն է դառնում ամենայն շարունակություն, ուր անծանոթ ապագայի մեջ ոտք է դրվում՝ հին և ծանոթ անցյալի վրա կանգնած, ուր փոխվում են բաներ, որովհետև անփոփոխելի շատ բաներ են պահվում հաստատ, ուր անցյալը օրինակ է և խրատ, ոչ թե պատվեր կամ հրաման, ուր հեղինակությունը խորհրդակից է, և ոչ թե բռնակալ: Ի՞նչ է դառնում հեղափոխությունը այս մտատեսարանի մեջ. մի կատարյալ հետադիմություն, ուր խորտակվում է ամենայն շարունակություն, ուր կյանքը զրկվում է իր անցյալից և դառնում հանպատրաստիցների մի անվերջ շարք, ուր վաղվա աննմանությունը դառնում է այսօրվա և մյուս օրվա գերեզմանը, ուր իրականությունը միայն հնարավորության չափ կյանք ունի, ուր միայն այդ կարճատև հնարավորությունն է ստեղծագործություն կոչվում, և ուր մշտական ոչնչացումն է նորություն դառնում: Զրկելով կյանքը շարունակությունից՝ հեղափոխությունը, եթե դեռ որևէ մարդկային բան պահում է իր մեջ, սակայն, դա այլևս առաջադիմություն չի կարող կոչվել: Ոչ միայն իր տեղություն միջոցին, այլև ժամանակի մի ավելի լայն տարածության վրա հեղափոխությունը միայն հետադիմություն է ցույց տալիս, մի անզուսպ շարժում և՛ նյութական, և՛ հասարակական, և՛ հոգեկան հաստատությունները դեպի ետ տանելու, բնության դեմ դարերով անողոք կռիվ մղելով՝ ձեռք բերածները ոչնչացնելու և նորից սկսելու, հեղափոխականները կարծում են նոր բաներ ձեռք բերելու, փաստը և պատմությունը ասում են՝ հին բաները, ոչնչացածները՝ ստրկաբար նորից ձեռք բերելու, նորից կրկնելու:

Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխությունները (variation brusque) կարող են երկրաբանի կազմության մեջ մեծ դեր խաղացած լինել: Թեև դա դեռ չի ստուգված, և որ գլխավորն է, ինչ որ այդտեղ «հանկարծակի և կոպիտ» է, երբեք այլևս նման չէ այն բանին, որ «հան-

կարծակի և կոպիտ» կարող է կոչվել գործարանավոր աշխարհում: Մի երկրաշարժ, որ կարող է կղզիներ ստեղծել և կղզիներ կործանել, ծովերի դիրքն ու շրջանակը փոխել, ինչպես նաև ցամաքների, դեռևս «Հանկարծակի և կոպիտ» մի փոփոխությունն է: Թեև դա կարելի է նույնիսկ դրական մտքով ըմբռնել և նույնիսկ կենսաբանական երևույթների մեջ որոշ տեղ տալ Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխություններին: Բայց այս տեսությունը (Mutations théorie), եթե ամենափոքրիկ դերն իսկ խաղում է էվոլյուցիայի մեջ, այդ էլ այնչափով, որ ենթարկվում է այս անհերքելի դիտողության, թե կատաստրոֆները այն ժամանակ միայն փոփոխություն և շարունակություն կլինեն միանգամայն, այսինքն կոպիտ փոփոխությունները կյանքի հնարավորությունը պահպանում են այն դեպքում միայն, երբ կատարվում են կյանքի ամենաստորին աստիճանների վրա, բույսերի մեջ, բուսական-կենդանական խառն աստիճանի վրա և շատ-շատ որոշ տեսակի կենդանիների մեջ, որոնք հազվագյուտ դեպքերում միայն կարող են ապրելու Հնարավորությունը պահպանել և միաժամանակ կոպիտ ու Հանկարծակի փոփոխության ենթարկվել: Այսպես լինելով Հանդերձ՝ շատ հին և մոռացված գաղափարներ պիտի վերականգնել և անալոգիայով հնարավոր համարել առաջադիմությունը նաև մարդկային ընկերության մեջ՝ Հանկարծակի և կոպիտ փոփոխությունների ազդեցության տակ: Եթե Հասարակությունը մի գործարանավորություն է, այն ժամանակ դա այնպիսի կենդանի է, որ դժվար է ապացուցանել, թե նրա մեջ որևէ էական փոփոխության տեղ կա նույնիսկ աստիճանական և դանդաղ ընթացքով, դեռ չենք ասում կոպիտ և Հանկարծակի փոփոխությամբ: Բայց Հասարակությունը մի գործարանավորությունն է: Դա մի ինքնաձին և ինքնաբերական գոյություն է՝ իր ուրույն հոգեբանությամբ և առանձնահատուկ տրամաբանությամբ, որ չի բացատրվում ոչ մի անալոգիայով, որ չի ենթարկվում ոչ անգործարանավոր, ոչ գործարանավոր մարմինների օրենքներին, որ շատ երկրորդական, նմանողական կապեր միայն ունի անհատական-մարդկային հոգեբանության հետ, որի մեջ տեղ գրավելու, հաստատուն դիրք ստեղծելու համար միայն անասելի ուժ և եռանդ պետք է մատնել, որի մեջ փոփոխություններ առաջ բերելը անկարելի է ոչ թե մի կուսակցության, մի գաղափարի, կամ մարդկային որևէ ուժի միջոցով, այլ ինքը Հասարակությունն էլ բացարձակապես անկարող է ինքն իրեն փոխել:

Այդ պատճառով է, որ հակակրոնական շարժումները որոշ տեսակի կրոնական շարժումներ են, որ առաջադիմությունը մի տեսակ հետա-

դիմումները են, մահը նրա համար մի տեսակ կյանք է, և փոփոխությունը կայունություն է նրա համար: Այս տարակերպությունները անհասկանալի են մնում նրանց համար, որոնք գոյություն այդ ամենաբարդ երևույթին մոտենում են իրենց թեթևամտության ժամերին, իրենց զգացումներով և կրքերով միայն: Նրանք չպիտի կարողանան հասկանալ, թե ինչպե՞ս կարող էին իրենք հաջողություն ունենալ, եթե իրենց ասածը ճշմարիտ է, որովհետև նրանք չպիտի կարողանան հասկանալ ճշմարտության հասարակագիտական սահմանափորումը: Որովհետև նրանք չպիտի կարողանան տեսնել եղբայրության քարոզիչների բարբարոսությունը և հավասարության առաքյալների անհավասարությունը: Նրանց կենսագրությունը միայն մեզ կասի, թե ի՞նչու համար ազատությունը բռնություն դարձրին նրանք, և սկսեցին մտածել ուրիշի մասին ամենից առաջ, երբ պետք էր մտածել իրենց մասին ավելի շուտ: Նրանք չեն կարող հասկանալ, որ տեսություններով չի ղեկավարվում կյանքը, որ եթե հաջողություն չեն գտնում, պատճառը այս կամ այն թեորիան է, այլ պարզապես ապիկարությունը, անկարողությունը և տգիտությունը: Նրանք չեն կարող հասկանալ, որ կյանք խոստանալով՝ մահ են տալիս մեզ, և մեզ երջանկացնելու ձգտելով՝ մեզ միայն դժբախտացնում են: Որ հանրապետությունն էլ միապետությունն է, և բուրժուազիան էլ դեմոկրատիա է: Որ հեղափոխությունը կարելի է դարձնել հակահեղափոխություն և սոցիալիզմը՝ գազանություն: Որ, ինչը չէ հականը, այլ միայն ինչպես:

Իհարկե, կա մի ուրիշ տեսակի հակահեղափոխություն էլ, որ բխում է այսպես կոչված անձնական-ժառանգական շահերից ու հավակնություններից, որ հենվում է մի ավելի փոքր դասակարգի վրա, որի անմտությունը մի խոսքով, ծնունդ է տալիս հեղափոխության: Բանականության և առողջ գաղափարության վրա պիտի կասկածել, մի րոպե իսկ մտածելու համար, թե այս տողեր գրողը կարող է մեղադրվել այդպիսի հակահեղափոխությունը պաշտպանելու համար: Այդ հակահեղափոխությունը իսկի քննադատության էլ չի արժանանում այստեղ, այնքան, որ մեծ է ձգտումը մնալու գաղափարների աշխարհում: Ընդհակառակն, չակերտավոր «հակահեղափոխությունը» ձգտում է ապացուցանել, որ երկրի տրամաբանության հասկացողությունը և մարդկային ընկերությունների հոգեբանության ճանաչողությունը պահանջում են նույնացնել հեղափոխությունը և հակահեղափոխությունը՝ որպես երկու անմտություններ, երկու անկարելիություններ և հետադիմություններ ու դեն չպրտել երկուքին էլ,

որպես անուամ է առողջ մարմինը հիվանդութեան և ախտավորութեան միկրոօրգանիզմներին, համառ և երկարատե աշխատանքով, մարդկային ստեղծագործ ոգու բարձրագոյն ուժերով՝ լուծելու համար ընկերային հարցը, դասակարգային ներհակութեանները և առհասարակ մարդկային ողբերգութեանները:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Թիֆլիս, 917, 3 նոյ.

VIII

ՍՈՑԻԱԼ–ՆԱՑԻՈՆԱԼ

Ոչինչ այնպես բարձր և այնպես իդեալ չի եղել երբեք, որպես մի և ընդհանուր բարոյականութեանը ամեն մարդու համար, ժամանակից և տարածութեանից անկախ: Պետք է ճշմարտախոսութեանը միայն գիտնականներին չվերապահվի, քաջութեանը՝ միայն զինվորականներին, գութը՝ միայն հարուստներին, անձնավորութեանը՝ միայն ստորադասներին, ևն, ևն: Պետք է ստրկութեանը չլինել երբեք, ոչ էլ քաղաքական փոխվելուց հետո տնտեսական հաստատվել: Պետք է գոյութեան չունենար «հոմեական իրավունքը», ինչպես նաև այժմ պետք է գոյութեան չունենային անթիվ «իրավունքներ» յուրաքանչյուր ազգի արդարութեան գրքերում: Պետք է սկզբից ևեթ գոյութեան ունենար մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականութեանը: Բայց այդ իդեալը, որովհետև չի տրված պատմութեան սկզբում, թվում է, թե տրված է պատմութեան վերջում: Եվ իր հպարտ քաղաքակրթութեամբ հպարտ մարդկութեանը այսօր ականատես է այլասեռ, հակամերժ և իրարամերժ բարոյականութեանների, որոնք բոլորն էլ, իրար հակասելով հանդերձ, երգվում են մի և ընդհանուր բարոյականութեան անունով:

Բացարձակ իրականութեան է, որ գոյութեան չունի մի և ընդհանուր բարոյականութեանը, այլ ընդհակառակն կան անհատների, ընտանիքների, ժողովուրդների, ազգերի, երկրների, պետութեանների և ժամանակների բարոյականութեաններ, որոնք իրար ժխտում ու հակասում են: Սա իրականութեան է, սա, ուրեմն, նաև ավելի հիմնավոր է, քան մեր իդեալը, որի իրականացումը միայն անհիմն կարող է դարձնել ներկա «հակասական» իրականութեանը:

Մի անգամ միայն հնարավոր եղավ հրատարակել «Մարդկային իրավունքների հայտարարությունը»: Բայց քա՞նի երկրում կատարվել է այդ, և նույնիսկ Ֆրանսիայում չէ՞, որ հիմնված է ամենագորեղ հասարակական կազմակերպություններից մեկը՝ պաշտպանելու համար այդ հայտարարությունը, որ 130 տարուց հետո դեռևս պաշտպանի պետք ունի՝ ոտնակոխ չլինելու համար:

Մի և ընդհանուր բարոյականության հաստատումը, առաջ բերելով այսքան դժվարություններ, երբեք չի հուսահատեցնում, սակայն, մարդու անսահման կամքը՝ նրա իրականացման ձգտելու: Այդ դժվարությունները, սակայն, մի ուրիշ բան էլ են սովորեցնում մեզ: Ոչ միայն իդեալի հեռավորությունն անհասանելի է, այլև բազմաթիվ են նրա ճանապարհները:

Ամենից առաջ, քաղաքակիրթ ազգերից յուրաքանչյուրը իր ինքնատիպ քաղաքակրթությամբն արդեն ապացուցանում է, թե ինչքան որ նույն ձգտումներովն է տոգորված մարդն ընդհանրապես, բայց տարբեր ճամփաներով է դիմում իր նպատակին: Նմանության որոշ կշռաչափից հետո, եթե ինքնադատապարտության չի մատնված մի ժողովուրդ, նա պետք է ընդգծե իր համար նոր և ինքնուրույն մի ճանապարհ, որ համապատասխան լինի իր պատմական զարգացման, իր ցեղային հոգեբանության, իր տնտեսական, կուլտուրական ընդհանուր պայմաններին: Միայն կապկելու վտանգը չէ, այլև շատ դրական և ներակա հոգեկան ուժերն են, որ պիտի բաց անել տան յուրաքանչյուր երկրի քաղաքակրթական պայմաններին համապատասխան առաջադիմության ճանապարհներ: Առանց դրանց շատ դառն կարող են լինել պատմության դասերը:

Անշուշտ, պատմական այդ անհրաժեշտությունն է, որ մի ազգի մեջ, ուր ազգային-տերիտորիալ հարցը վճռված չէ, սոցիալիզմը, այսինքն ինտերնացիոնալիզմը դարձնում է ակամա նեղ շովինիզմ՝ ավելի նեղմիտ, քան ոչ-սոցիալիստների հայրենասիրությունը: Այս փաստի կապարե հարվածները շատերն զգացած կլինեն Կովկասում: Այդ անհրաժեշտությունն է գուցե պատճառը նաև, որ սոցիալիստ պիտի լինել և տնտեսականից ավելի արյունի դատն ունենալ ուսերին: Այդ է պատճառը գուցե նաև, որ մի ամբողջ ժողովուրդ իր իշխաններով և զրամատերերով հանդերձ կարող է սոցիալիստ դառնալ, մի ուրիշ ժողովուրդ էլ en bloc [խմբովին] սոցիալիստական որոշումներ կայացնել՝ առանց մի հատիկ սոցիալիստական կազմակերպություն ունենալու: Ազգային հարաբերությունների այս տնտեսական

գունավորման մենք կվերադառնանք: Այստեղ կարևորն է որոնել բարոյականության արհեստական կառուցվածքները:

Սոցիալիզմի դասակարգային և տնտեսական հիմքը մի որոշ երկրի, որոշ մտածողության հետևանք էր: Ոչ ոք կարող է ժխտել, որ դասակարգային բարոյականությունը խարանելով և մի ուրիշ դասակարգի համար բարոյականություն ստեղծելով, սոցիալիզմը նպատակ չի ունեցել մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականություն ստեղծելու: Բայց մինչդեռ ավելի տրամաբանական և բանական կլիներ, որ մի և ընդհանուր բարոյականությունը լիներ իսկապես ընդհանուր-մարդկային, մեզ առաջադրվում է մի դասակարգի բարոյականությունը, որպես այդպիսին: Հենց որ մարդու սահմանավորումը իր հոգեբանական և բարոյագիտական բովանդակությունից զրկվում է, դառնում է տնտեսական, արհեստակցական և դասակարգային, անմիջապես և եթե նրա բերած ամենայն սկզբունք դադարում է ընդհանուր մարդկային արժեք ունենալուց և, եթե նա խոստանում է բերել մեզ մի և ընդհանուր մի բարոյականություն, նա մեզ բերում է իսկապես, իր սահմանավորման համապատասխան, մի այլամերժ, հակասող և ժխտող մի բարոյականություն, որ այս դեպքում կարող է կոչվել, օրինակի համար, տնտեսական, դասակարգային կամ արհեստակցական բարոյականություն: Հենց որ մարդու սահմանավորումը դուրս է գալիս այս ընդհանուր և անորոշ սահմաններից, որպիսին է «մարդկայինը», իսկույն և եթե մարդը փոքրանում է, կրճատվում, համառոտվում, զրկվում իր միությունից և ամբողջականությունից: Այնպես որ մարդկությունը տալ դասակարգային բարոյականություն, կամ մի դասակարգի բարոյականությունը՝ նշանակում է հակասել մարդու կոչմանը և ընդունակություններին: Բարեբախտաբար կուսակցություններին դուրս կա սոցիալիզմի մի այլ հասկացողություն էլ, որ, եթե նույնիսկ պատմության առաջին շարժիչ ուժը տնտեսականը համարի, չի դադարում, սակայն, դրանով իսկ այս տնտեսական ուժը մի բարոյականություն համարելուց, և մարդու մասնավորացումը, դասակարգայնացումը և կրճատումը ժխտելուց:

Սոցիալիզմի այլասերման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ նա ձեռք է բերվելու կռվով և պայքարով: Իսկ դրա մեջ միշտ տեղ են բռնում մեծ չափով զգացմունքային և հուզողական այնպիսի տարրեր, որպիսին են ատելությունը, քեներ, ոխը, վրեժը և այլն: Իսկ դրանք կարող են միայն մթազնել և խավարել ամենապայծառ սկզբունքներն իսկ: Ընդհակառակն, եթե նա ձեռք բերվեր, օրինակի համար, ազատ համաձայնությունամբ, պայմանադրությամբ կամ նման

միջոցներով, այն ժամանակ նրա հիմքերը պիտի կազմեին ոչ թե դասակարգը, տնտեսությունը, հավասարությունը և այլ նման բաներ, այլ մի բոլորովին այլ հիմունք՝ մարդկությունը, բարոյականությունը և արդարությունն ու եղբայրությունը:

Ինչ չափով, որ Սոցիալիզմը միջազգայնություն է նշանակում, այդ չափով էլ նա աշխատում է ստեղծել մի և ընդհանուր մարդկային բարոյականություն: Այդ չափով էլ Սոցիալիզմը նմանվում է բոլոր կրոններին, որոնք թե՛ այստեղ, և՛ թե՛ «այնտեղ» աշխատում են ջնջած լինել մարդկությունը պառակտող բաժանումները, տարբերությունները, ներհակությունները, անհասկացողությունները և այլազանությունները: Սակայն, ինչ որ չի հաջողվել բոլոր կրոններին, Սոցիալիզմն ուզում է, որ իրեն հաջողված լինի այդ: Այսինքն նա փորձում է, ինչ որ արդեն պետք եղածից ավելին փորձվել է դարերի ընթացքում և շատ ավելի հիմնավոր միջոցներով:

Ավելորդ է ասել, թե ինչո՞ւ բոլոր կրոններին չի հաջողվել այդ: Բայց շատ պարզ պետք է լիներ, թե այդ բանը չի հաջողվելու նաև Սոցիալիզմին, ոչ թե միայն որովհետև այդ չի հաջողվել անցնող դարերի ընթացքում, այլ այն հասարակ պատճառով, որ կրոնների մեծագործ գեներից և հիմունքներից զրկված Սոցիալիզմը չպետք է փորձն իսկ կատարեր իր վրա վերցնելու այդ չափազանց ծանր բեռը: Միջազգայնությունը՝ որպես ազգայնության հակադրությունը, չի կարող իրականություն լինել երբեք, քանի որ նա անտեսում է երկրաբանությունը, աշխարհագրությունը, պատմությունը և նույնիսկ մաթեմատիկան:

Սոցիալիստական տգիտությունը սոցիալական երևույթ է համարում ինչ որ միայն սոցիալիստական է: Այսպես, ուրեմն, սովոր սոցիալական մի երևույթ է այլևս, ոչ էլ պատերազմը և համագործակցությունը, ժանտախտը և թոքախտը, կրոնը և հայրենասիրությունը: Ահա այս մտաբանտի մեջ ինչ որ սոցիալ է համարվում, հայտարարվում է հակառակն այն բանին, ինչ որ նացիոնալ է համարվում: Այդ գեղեցիկ տգիտությունը բնական է, որ ազգայնական բոլոր երևույթները հետադիմություն հռչակե, առաջադիմության և մարդկայնության հակառակ, կամ բուրժուական և կապիտալիստական: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երևան եկած անվերածելի ազգային տարրերը բացատրվեցին դարձյալ միևնույն տգիտությամբ՝ որպես գերմանական աշխատավորության պայքարը ընդդեմ անգլիական իմպերիալիզմի, կամ անգլիական բանվորության դասակարգային շահերի պաշտպանությունը ընդդեմ գերմանական կապիտալիզմի: Բայց

դասակարգերը, որոնք Սոցիալիզմի մեջ պետք է ջնջվեն, ինչպես կարող են պատերազմի մեջ հաշտվել: Երբ բանվորների բանակները կռվում են բանվորների բանակների դեմ, պետք է առնվազն սոցիալիստ լինել՝ պնդելու համար, թե անգլիացի բանվորը կռվում է գերմանացի կապիտալիստի դեմ, կամ գերմանացի բանվորը՝ անգլիացի կապիտալիստի դեմ: Որևէ դեպքում, թեկուզ պատերազմի ժամանակ, հաշտվող դասակարգերը միայն մի բանի ապացույց են, այսինքն, թե ինչքան ժամանակավոր պատահական և անցողակի է դասակարգերի գոյությունը, նույնքան և տևական, զորեղ և անհրաժեշտ է մարդկությունը գոյությունը իր այլազանությունների և տարբերությունների մեջ, որոնք այսօր տնտեսական լինելու համար հավիտենապես չեն դատապարտված տնտեսական էլ մնալու:

Սոցիալ-նացիոնալի հակադրությունը պարզապես տգիտության հետևանք է: Եթե մեր ժամանակը ողողող գաղափարամոլությունների մեջ շատ բաներ ներելի կարող են համարվել՝ իբրև փորձեր, որոնք պետք է անձնական լինեն, պատմական լինելուց հետո, բայց երբեք ներելի չի կարող լինել սոցիալ-նացիոնալի հակադրությունը: Մարդկային կյանքի մեջ երևան եկող ազգայնական երևույթները որոշ տեսակի ընկերային երևույթներ են, ինչպես որ բոլոր ընկերային երևույթները որոշ տեսակի ազգայնական երևույթներ են: Անգամ ժանտախտը, թոքախտը, խոլերան և այլն՝ իբրև ընկերային երևույթներ, չեն կարող երբեք միևնույն արտահայտություններ, ծագումը, զարգացումը, տարածումը և հետևանքներ ունենալ բոլոր երկրների և ժողովուրդների մեջ, ամեն ժամանակի և տարածության համար էլ: Հիվանդությունները ազգայնական երևույթներ են ամենից առաջ, ընկերային երևույթ լինելուց առաջ, ոչ թե որովհետև ամեն մարդ գիտե «չինական ժանտախտի», «ասիական խոլերայի», «սպանիական ախտի», «ֆրանկախտի» հայտնի և այլնի մասին, այլ որովհետև հասարակական ոչ մի երևույթ չի կարող կատարված լինել որոշ շրջապատից և շրջանակից դուրս: Սոցիալ-նացիոնալ հակադրությունը հետևանք է մի կուրության՝ շրջապատը և շրջանակը չտեսնելու մտավոր կուրության: Բացի այդ, այն փոքրիկ դերը, որ վերապահված է շրջապատին և շրջանակին, որպեսզի տեսանելի և շոշափելի դարձնեն ընկերային կյանքի որոշ երևույթները, ստանում է այդ մտավոր կույրերի մոտ նաև հակառակ մի ծայրահեղություն: Այդ պետք է գոյություն չունենա՝ ասողները միայն դրան են վերագրում հասարակական կյանքի մեջ եղած չարիքների պատճառը: Ազատություն, եղբայրություն և հավասարություն շատ հեշտությամբ կարող էին իրա-

կանանալ, եթե մարդկությունը պառակտված չլիներ ազգայնական նեղամտություններով: Ուրեմն, ոչ միայն պատերազմի, այլ գուցե նաև ժանտախտի պատճառը ազգայնական կրքերիցն է առնում իր սնունդը: Եթե ճշմարիտ է սոցիալիստական դոգման, թե պատմությունը դասակարգային կռիվի պատմությունն է, ապա, ուրեմն, անկարելի կլինի, առանց ակներև հակասության մեջ ընկնելու, պնդել, թե ազգայնական կրքերը երբեիցե կարող են պատերազմի պատճառ դառնալ: Պատմությունը պետք է միայն քաղաքացիական պատերազմների պատմությունը լիներ, որպեսզի մի բոլոր կարելի լիներ ասել, թե դասակարգային կռիվի պատմությունն է: Կամ թե նա պետք է իր մեջ չունենար նաև քաղաքացիական կռիվների պատմությունները, ժողովուրդների և քաղաքակրթությունների ծագման զարգացման և մահվան պատմությունները, բնական ընտրության (sélection naturelle), ժողովրդագրական դասավորությունների, պատերազմի փրկսոփայության և նման հարցերի պրոբլեմները, որպեսզի հակասության մյուս ծայրի վրա կանգնելով՝ կարելի լիներ պատմությունը ազգայնական կրքերի և կռիվների պատմությունը համարել: Բայց ինչպես ամեն տեղ, նույնպես և այստեղ, ամբոխի համար լույս և ուղղություն չի կարելի տալ՝ այսպիսի նուրբ «մանրամասնությունների» մեջ մտնելով: Նա կարիք ունի անխորտակելի ճշմարտությունների, պարզ և պայծառ սուտերի, որոնք մի բրոշյուրի կամ մի դասախոսության մեջ կարող լինեն բոլորի սեփականությունը դառնալ և «պատմության մեքենան շարժել»:

Ազգային հարցը սոցիալիստական գրականության հիմնական հարցերիցն է: Եվ, որովհետև ազգային հարցը համարյա թե գոյություն չունի Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում, որտեղերից առնում են իրենց սոցիալիստական սնունդը որակապես և քանակապես փոքր ժողովուրդները, ուստի Բելգիան և Ավստրիան են տալիս մեզ ազգային հարցի սոցիալիստականորեն «լուծումը»: Բայց որովհետև գրքերից սովորելու եռանդը ոչնչացնում է իրականություն տեսնելու ցանկությունն անգամ, այդ պատճառով էլ անկարելի է լինում, հատկապես մեր հայկական իրականության մեջ, Սոցիալիզմը փրկել՝ առանց ազգայնականությունը կործանելու: Չէ՞ որ Ավստրիան և Բելգիան, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի տմույն արտացոլումներն են, և ազգային հարցը այնտեղ նույնպես չի փրկվում՝ առանց որոշ չափով Սոցիալիզմը կործանելու: Եվ ահա այսպես, արտացոլումների չգիտեմ քանիերորդ սերնդիցն է, որ «լույս» է առնում նաև մեր խղճուկ իրականությունը, ուր արդեն անվիճելի ճշմարտութ-

յունների կարգն է անցած, թե ինչ որ նացիոնալ է, դա կատարելապես հակադրված է սոցիալիստականին, եթե չասենք սոցիալականին:

Զրկված ուղեգրից, տեսնելու և ըմբռնելու իրենց բնական հատկություններից՝ ամբողջ կուսակցություններ կան, որոնք չեն մտածում, որովհետև ուրիշները մտածել են արդեն, չեն տեսնում, որովհետև ուրիշները տեսել են արդեն: Հեղափոխության, կուսակցությունների և Սոցիալիզմի դոգմաները ուրիշ շատ հարցերի հետ չեն թույլ տալիս նաև, որ սոցիալ-նացիոնալ հարցի մեջ մարդը մտածի մարդկայնորեն, ինքնուրույն ձևով, յուր շրջապատի, յուր երկրի, յուր պատմության և ժողովրդի հոգեբանության տվյալների համաձայն: Այդ մտավոր կույրերը չեն ուզում ոչ մի գնով հասկանալ, որ սոցիալական հարցը մի պերճանք է Տաճկաստանի լծի տակ տառապող ժողովուրդների համար, քրդերի համար, զուլուսների համար. որ անգամ Ալստրիայում չի կարող երբեք սոցիալական հարցը լուծվել, քանի դեռ չի լուծվել ազգային հարցը. մի բան, որ այդ երկրի ժողովուրդները շատ մոտիկ անցյալում՝ երեկ, ապացուցեցին արդեն, իրենց պարտության հակավրեժ հանեցին՝ ամենից առաջ լուծելով իրենց ազգային հարցը, և հետո, մի անգամ արդեն հեղափոխության մեջ, նրանք շարունակեցին, այսպես կոչված, իրենց հեղափոխության խորացումը:

Ռուսական հեղափոխության ընձեռած սոցիոլոգիական տվյալները անթիվ են և անհերքելիորեն պերճախոս: Սոցիալիստների շովինիզմը և հողատերերի ու կապիտալիստների Սոցիալիզմը տեսնելուց հետո, մենք չգրկվեցինք նաև սոցիալիստական ցարիզմ և իմպերիալիզմ տեսնելու բախտից: Համաշխարհային հոգնածության և պատերազմի պարտության հրամայականները ամեն տեղ առաջ բերին «հեղափոխություններ», բայց դեռ չեղավ և հույս էլ չկա, որ հնարավոր լինի համաշխարհային հեղափոխություն: Ամեն տեղ, ազգերն ու ժողովուրդները իրենց գիտցած ձևով լուծեցին իրենց պարտության հակավրեժ, թեև համաշխարհային հեղափոխության առաքյալները երբեք չթերացան թուրքական հեղափոխության մասին էլ աշխարհին ավետելու: Ամեն տեղ ազգային երևույթները մի անզուգական ներդաշնակություն մտցրին տնտեսական բազմազան երևույթների մեջ և բեզական Ադրբեյջանը և բոլշևիկյան Ռուսաստանը՝ իբրև առանձնահատուկ ազգայնական երևույթների ծայրահեղություններով, ոչ մի տարբերություն չունեն իրարից: Դասակարգերի կատաղի պայքարը մի տեղ և դասակարգերի շեշտված գոյության ոչնչացումը և անտեսումը մյուս տեղ, ցույց են տալիս թե ինչքան բնական է այն իրա-

կանությունը, որ հեղափոխություններն ուզում են փոխել, և ինչքան արհեստական է այն իդեալը, որ հակադրվում է բնության – սոցիալը՝ նացիոնալին: Անկասկած մի ուրիշ տեսակի տգիտության հետևանք է ազգայնական երևույթների մեջ տնտեսական հիմունքներ չտեսնելը, նման այն տգիտության, որ սոցիալ-տնտեսական երևույթների մեջ չի ուզում իր հերթին տեսնել ազգային հիմունքներ: Երկու դեպքումն էլ ճշմարտությունները շինված են ամբողջի համար. մի բան, որին բաժին է մնացել դարերից ի վեր միայն տգիտությունը:

Երևան, 919, 14 V

IX

ՀԱՎԱՍԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բոլոր հեղափոխություններին սիրելի և մտերիմ գաղափարներ՝ ամեն տեսակ Սոցիալիզմի անվիճելի հիմունքներն և նախապայմաններն են այս երկու գաղափարները: Այստեղն էլ անհրաժեշտ է վերադառնալ տոության մի փորձ: Թեև, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարելի է անկասկած լինել, որ դրանց հանդեպ արտահայտված կասկածները չէ, որ անկարելի պիտի դարձնեն հավասարության և եղբայրության իրականացումը:

Ընկերային մի կառուցվածք կարելի է երևակայել՝ հիմնված հավասարության վրա: Ընկերային մի ուրիշ կառուցվածք էլ կարելի է երևակայել՝ հիմնված եղբայրության վրա: Բայց երևակայել մի կառուցվածք, որ հիմնված լինի թե հավասարության և թե եղբայրության վրա – դա աներևակայելի մի հակասություն է:

Ո՞րտեղից ծնվեց եղբայրություն գաղափարը: Ով, որ այս հարցը տա ինքն իրեն, նա կտեսնի, որ ոչ մի տեղ եղբայրները հավասար չեն և՛ ոչ մի բանով: Նույնիսկ երկվորյակ ծնվածները թե՛ ֆիզիկապես, թե՛ բարոյապես և հոգեպես հավասար չեն լինում երբեք: Բայց հենց այստեղ է թաղված ամբողջ թյուրիմացությունը, որով ամբողջի համար հավասարության տիպար է ներկայացնում եղբայրությունը: Ուստի, ամենից առաջ հավասարությունը պիտի սահմանափորել, որպեսզի պարզ դառնա, թե ի՞նչպես այնտեղ, ուր եղբայրություն կա, այնտեղ հնարավոր չի կարող լինել այլևս հավասարությունը:

Նույնիսկ եղբայրության սահմանավորումից պիտի բխի ինքնաբերաբար հավասարության անկարելիությունը: Բայց ավելի լավ է ամենից առաջ, այսպես կոչված, սոցիալական անհավասարությունից տանջված ուղեղների առջև բանալ երազված հավասարության պատրանքները:

Մի հավասարություն կա, որ հնարավոր է. մի հավասարություն էլ կա, որ անհնարավոր է: Մի հավասարություն կա, որ պետք է լինի, և մի հավասարություն էլ կա, որ պետք է չլինի: Այս երկու զույգ հավասարությունների մասին ոչ ոք չի խոսում, ով որ խոսում է հավասարության մասին:

Ինչ որ անհնարավոր է, նա չպետք է էլ լինի. և ինչ որ հնարավոր է, նա պետք է և լինի: Ոչ միայն իր այս սովորական օգտապաշտության պատճառով, այլև նրա համար, որ այն, ինչ որ պետք է լինի, այն միայն հնարավոր է. և այն, ինչ որ չպետք է լինի, այն միայն անհնարավոր է:

Եթե օգտապաշտական տեսակետից է, որ չպետք է լեռները ջնջվեն և ձորերը լցվեն, ու հավասարություն լինի այն հողադնդի վրա, որ բազմաթիվ գործարանավոր հատկություններ ունի, բայց նաև գեղագիտական տեսակետից էլ չպետք է այդ բանը կատարվի, ճշմարտապես այդ բանը չպետք է կատարվի, սակայն այն անվիճելի պատճառով, որ դա մի անմիտ քմահաճույք կլինի, իսկ հողադնդի ձևն ու անհավասարությունները, համենայն դեպս, մի անմիտ քմահաճույքի արդյունքը չեն:

Հավասարությունը իր վերջին վերլուծման մեջ գալիս հասնում է անտարբերության: Եթե մի տեղ տարբերություն կա, այլևս անկարելի է հասկանալ, թե ինչպես կարող է հավասարություն լինել: Եթե բոլոր թվերը միևնույն արժեքը չունեն, այդ նրա համար չէ անկասկած, որովհետև դրանով վաճառականների հաշվապահությունը կդժվարանար, կամ թե գիտությունների մեջ շատ անպատիվ մի տեղ կհատկացվեր մաթեմատիկային, կամ թե թվերի բաղակցության գեղեցկություններից կզրկվենք մենք – այլ, որովհետև պարզապես անմտություն է մի այդպիսի պահանջ և բացատրության անկարող այդ անհրաժեշտ անհավասարությունը: Բայց սոցիալիստական, հեղափոխական և դեմոկրատական իմաստությունները ոչ մի տեղ էլ չեն ճանաչում որևէ տեսակի անհավասարության անհրաժեշտությունը: Եթե մի բոլոր նույնիսկ ընդունեն նրանք բնության մեջ գոյություն ունեցող անհավասարությունների անհրաժեշտությունը, ապա ուրեմն ի՞նչպես է, որ նրանք չպիտի կարողանան ընդունել նաև

բնական անհավասարությունը: Բայց նրանք բնության մեջ «անբնական» բաներ են գտնում և այդ է, որ չեն ընդունում: Զարմանք է այս բնությունը, որ երբեմն էլ անբնական է դառնում: Եթե այդ ճիշտ է, ապա և հրամայական է հավասարության պահանջը:

Եթե ճիշտ է, որ մարդկությունն էլ անբնական մի բան է, ուրեմն, նրա մեջ կարող են անհավասարություններ լինել: Այսպես ահա, այս հետաքրքիր մտածողության համար բնությունը պիտի դարձնել բնական, բնության մեջ անհավասարություններ չկան, և մարդկությունը միայն՝ իբրև անբնական մի բան, անհավասարություններ է ճանաչում: Բայց, եթե բնությունը անհավասարություններ չունի, ուրեմն, մարդկությունն է, որ անհավասարություններ պիտի ունենա՝ իբրև անբնական մի բան: Որովհետև անբնականին հատուկ է անբնականը և բնության՝ բնականը:

Մի քիչ հանգիստ թողնենք բնությունը և հավասարության առաքյալների մտաշրջանակում փնտրենք, ինչ որ ուրիշ տեղ չենք կարող գտնել: Հավասարություն օրենքի առջև, կամ քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների հավասարություն, քվեարկության հավասարություն և տնտեսական հավասարություն: Ահա հավասարության գլխավոր առադժը: Մարդիկ ոչ լեռների հավասարությունն են պահանջում, ոչ էլ մարդու ֆիզիկական և հոգեկան հավասարությունը: Իբրև ճշմարիտ իրապաշտներ և բնապաշտներ՝ նրանք հեռու են ամենայն չափազանցությունից: Նրանք ոչ բնության հետ սկսում են, ոչ էլ մարդկության հետ վերջանում: Սկզբի և վերջին կատարի մեջ թողնում են ամեն բան անփոփոխ և մեջտեղ կանգնում, մի քանի բաներ են սրբազրում բնության և մարդու էության վերաբերմամբ: Որովհետև ես չեմ ուզում հավատալ, թե նույնիսկ սոցիալիստները և հեղափոխականներն ու դեմոկրատները կարող են երբևիցե պահանջել, որ բոլոր մարդիկն էլ կարողանան հավասարապես մաթեմատիկոս ծնվել, երաժիշտ կամ նկարիչ, բանաստեղծ կամ փիլիսոփա:

Արդ, ընդունելով, որ մարդիկ ինչքան էլ սոցիալիստ, կկարողանան հասկանալ այդքան բան, որ բնության և հոգու արտահայտությունների հավասարությունը չպահանջեն, մնում է այժմ մեզ էլ հասկանալ, թե ինչքան նյութ, իրականություն և ճշմարտություն կա իրենց պահանջած հավասարության առադժի մեջ:

Բոլոր հավասարություններից, որ նրանք պահանջում են, ամենամեծն ու հիմնականը տնտեսական հավասարությունն է, որովհետև չին և զվարճալի մի պահանջ է հավասարությունը օրենքի առջև, այնքան որ անչափահասների, զուլուսների և թուրքերի մասին եղած

Հասարակական կարծիքների շարժումներից չէր կարելի մարդկություն համար հավասարության պահանջը հանել: Այդ այդպես է նաև քաղաքական իրավունքների հավասարության համար՝ «ազգերի ինքնորոշման» մեր հռչակավոր դարում: Իսկ քվեարկության հավասարությունը կարող են պահանջել միայն դեմոկրատները, այսինքն իշխանություն ծարավի բախտախնդիրները. ես նախանձում եմ չքվեարկողների հասարակական և տնտեսական բարձր դիրքին և ինքնախաբեության ավելի մեծ նահատակներ չեմ ճանաչում, քան քվեարկողները: Ահա հավասարության պահանջը իր էություն մեջ: Այդպես չէ՞ արդյոք խնդիրը տնտեսական հավասարության համար էլ:

Շատ հավանական է, որ բոլոր մարդիկն էլ իրենց օրգանական-բնախոսական պահանջների համար կարող են բավարարվել միևնույն չափացույց տնտեսական նյութերով: Բայց խնդիրն այն է, որ մարդկության մի մասը՝ մեծ մասը, այդ չափացույցից միշտ պակաս է ստանում իր բաժինը աշխարհի սեղանի վրա, իսկ մյուս մասը՝ փոքր մասը, դրանից անհամեմատ ավելի շատ: Մեկը կարիք ունի և չի ստանում այնքան, որքան պետք ունի, մյուսն էլ կարիք ունի և ստանում է այնքան, որքան պետք չունի: Մարդու օրգանական-բնախոսական պահանջներին անհրաժեշտ եղող նյութի քանակը պետք է, գոնե վերացական ձևով ընդունենք, որ հավասար լինի, այսինքն, պետք է քաղցածներ չլինեն, երբ որ շատակերությունից հիվանդացողներ կան. այդպես է պահանջում մարդու բանականությունը և բարոյականությունը: Եվ այդ չափով հավասարությունը արդարություն էլ է, բայց միայն այդ չափով: Որովհետև ուրիշ տեսակի հավասարությունը թե՛ անարդարություն է, և թե՛ անբարոյականություն: Պահանջ չունեցողին տալ և շատ տալ է, առնել չիմացողին առնել սովորեցնել է, այսինքն ծուլություն, ապիկարություն և անկարողություն քաջալերել է, մրցումը և եռանդը ոչնչացնել է, կարիքի ուժածին աղբուրդ ցամաքեցնել, ստեղծագործության խթանները բթացնել, ճանապարհ բանալ ոտների համար, որոնք քայլել չեն կարող և լույս տալ աչքերի համար, որոնք տեսնել չեն կարող: Ոչ մի քննադատության չի կարող դիմանալ այն առարկությունը, թե մի սերունդ հավասարություն, և մարդկությունը կկարողանա հավասար ծնվել՝ հավասար իր հոգու և օրգանիզմի բոլոր ընդունակությունների մեջ: Սոցիալիստներից շատերը պատմության սկզբին են դնում բնական կոմունիզմը, այսինքն բնական հավասարությունը գոյություն ունեցել է մի որևէ ժամանակ, և դրա հետևանքը չի եղել հավասարության պահպանումը, այլ ոչնչացումը: Հավասարությունը ոչնչացել է, որովհետև նա չի կարո-

դացել դիմանալ կուլտուրայի և ընկերային կյանքի պահանջներին, հավասարությունից է ծնվել անհավասարությունը, և հայրը երբեք չի կարող որդի լինել: Այսինքն, եթե այդ անկարգությունը պատահի, եթե ներկա անհավասարությունից ծնվի մի որևէ տեսակի հավասարություն, այն ժամանակ դա կլինի քաղաքակրթության և առաջադիմություն ոչնչացմամբ, դա կլինի անարդարություն և անբարոյակա-նություն:

Միայն օրգանական-բնախոսական պահանջների չափով հավասարություն պահանջելը այլևս հավասարություն չէ: Իսկ նրա բոլոր մյուս պահանջները բարբարոսության և հետադիմության պահանջ-ներ են: Ահա այն, ինչ որ հնարավոր է, կարող է լինել և պետք է լի-նի՝ իբրև հակադրություն այն մյուս հավասարության, որ անհնարա-վոր է և չպետք է լինի:

Բայց հավասարության անկարելիությունը երևան է գալիս ամե-նից ավելի եղբայրության պատճառով: Ինքնին եղբայրությունը նշանակում է արդեն անհավասարություն, այսինքն մարդկային հա-րաբերությունների այնպիսի մի վիճակ, ուր ընտանեկան պայմաննե-րի նույնությունը միայն բավական չէ հավասարաբեք և հավասարա-զոր դարձնելու մարդը իր նմանների հետ: Ոչ թե մի, այլ մի տառնյակ սերունդ հավասարություն, և մարդկությունը դարձյալ պիտի սովորի անհավասարության ճանապարհը բռնել: Այսինքն, պայմանների նույնությունը ընտանիքի պես մի փոքրիկ հասարակության մեջ նույնիսկ, երբ չի կարող հավասարներ ստեղծել, այդ նշանակում է, թե հավասարության պահանջը մեզ ցույց կարող է տալ անհավասա-րության մեծ արժեքը միայն: Բայց սխալ է ենթադրել, թե հավասա-րությունը չի կարող լինել, այդ պատճառով էլ չպետք է լինի. ընդ-հակառակն հավասարությունը չպետք է լինի, այդ պատճառով էլ չի կարող լինել: Որովհետև հավասարությունը մի օր եղել է, ես հավա-տում եմ դրան, բայց մի մոմենտ միայն. և քանի որ մարդկային գո-յության հիմքը վերջիվերջո բարձրագույն բարոյականությունն է, դրա համար էլ եղածը դարձել է չպետք է լինի: Ու չի կարող այս բա-րոյական ժխտականից մի օր նորից հավասարություն լինել:

Եղբայրության սկզբունքի մեջն է հավասարության համար ար-տասանված այս բարոյական ժխտականի հիմունքը:

ՇԱՏԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

Քաղաքական զարգացման որոշ աստիճանի վրա գտնվող ժողովուրդները կարծում են, որ մի մեծ դժբախտություն է իրենց հայրենիքի, իրենց երկրի և պետության համար շատ և ազատ խոսել չկարողանալը: Ընդունված բառազիտությունը պետք էր ասել՝ Սահմանադրություն չունեցող երկրների համար քաղաքական մեծագույն խղեպն է մի խորհրդարան ունենալ: Ժողովրդապետությունը մարմնանում է խորհրդարանի մեջ, առանց նրան չկա դեմոկրատիայի կամքի արտահայտություն և ոչ էլ դեմոկրատիա: Դեմոկրատիայի պատմությունը, կարելի է ասել, եղել է պառլամենտարիզմի պատմությունը: Մարդկության քաղաքականորեն կազմակերպության ավելի լավ ձև չի գտնված եղել: Քաղաքական և ընկերային կյանքի մեջ ամբողջության արտահայտությունը, անհատական կամքերի սահմանափակումը, քմահաճույքների ոչնչացումը, օրգանական աշխատանքների ֆունկցիոնալ բաժանումը, օրենքի գերակայությունը՝ գործի շեղումների և տատանումների վրա, ընդհանրական գործի ընդհանրական տնօրինությունը հնարավոր է եղել պառլամենտարիզմի միջոցով միայն: Սովորական և ընդունված մտածողության համար պառլամենտը վերջին գյուղը և վերին հեղինակությունն է: Նրանից դուրս հնարավոր չէ որևէ այլ ձևով ընկերային կյանքը կազմակերպել և դեկավարել:

Պառլամենտարիզմի էական նշանակությունները խտացնելով այս մի քանի տողերի մեջ՝ չարժե ավելի երկար ծանրանալ դրա վրա: Ո՞վ է, որ չգիտե նրա մեծ արժեքը: Մենք ուզում ենք միայն հետևողականորեն լրացնել մեր սոցիոլոգիական փոքրիկ դիտողությունները խորհրդարանի շուրջը՝ նրանից ներս և դուրս մի հայացք ձգելով: Ուրովհետև մենք տեսնում ենք առանց նախապաշարումների, այդ պատճառով էլ մենք պառլամենտը տեսնում ենք՝ որպես զանազան տեսակի և որակի մարդկանց մի խմբակցություն: Խմբակցությունների մեջ երևան եկող բոլոր տեսակի ընկերաբանական երևույթները ամենեն ավելի զարգանում և կատարելագործվում են նրա մեջ: Մյուս տեսակի խմբակցություններից՝ կլուբ, ընկերություն, կուսակցություն և այլն, տարբերվում է նա այն բանով միայն, որ կարողացել է իրենով հետաքրքրվողների համար մի ընդունելի ձև գտնել՝ ամեն տեսակի գործերի և գործառնությունների բարձրագույն օրենսդիրը լինելով: Բացի այդ, մյուս տեսակի խմբակցությունները, բոլորն էլ

ունեն իրենց որոշ և հաստատուն շրջագիծը, տրամագիծը և շառավիղը: Պառլամենտը ոչ շրջագիծ ունի, ոչ տրամագիծ, ոչ էլ շառավիղ: Պառլամենտներ են եղել, որոնք շրջագիծ ունեցել են՝ առանց տրամագծի, կամ շառավիղ՝ առանց շրջագծի: Իր կազմության ձևերովն էլ պառլամենտը բավական տարբերություններ է ներկայացնում մյուս խմբակցություններից: Որեւէ երկրում բնակվող մարդկության բացարձակ մեծամասնությունը, մոտավորապես 90%-ը, կատարելապես չեն հետաքրքրվում նրանով, բայց նրա էությունիցն է բխում հետաքրքրվել անխտիր բոլոր մարդերով, կատարել գործեր, որոնք այդ երկրի մեջ պիտի շոշափեն բոլոր ապրողների, անգամ մեռնողների շահերն ու իրավունքները: Դնել օրենքներ, որոնցից ոչ միայն ոչ մի մարդ չի կարող ազատվել, այլև որոնց՝ հողն ու քարը, բույսն ու թռչունը և կենդանիները պետք է ենթարկվեն: Առանց շարունակելու էլ այս համեմատությունները՝ կարելի է նրա էության մասին ճշգրիտ դիտողություններ անել:

Այն տեսակետը, թե խոսելը դյուրին է, գործելը դժվար, պառլամենտարիզմի փիլիսոփայության մեջ ձևակերպվել է, իբրև օրգանական աշխատանքի ֆունկցիոնալ բաժանում՝ օրենսդիր և վարչական իշխանությունց անկախություն: Դրանով միայն կատարելապես ապահովվել է շատախոսության ընկերային արժեքը: Պառլամենտը եղել է խոսարան և շատախոսարան: Երբ մարդկային մարմնի գործարաններից մեկի ֆունկցիան՝ խոսելը, դառնում է ընկերային մի հաստատություն, այն ժամանակ հարց է ծագում՝ ի՞նչու համար գործն էլ իր հերթին չի հիմնվում մարմնական մի որեւէ օրգանի վրա՝ դառնալու համար խոսքի լրացուցիչ կամ հակադիր ընկերային հաստատությունը: Պառլամենտարիզմի պատմությունը այս տեսակետից մի ինքնահերքում է: Որովհետև լավ խոսողներին է տրվում միայն գործելու իրավունքը, և որովհետև գերազանցապես օրենսդիր պիտի լինել՝ մի քիչ էլ վարիչ լինելու համար: Բայց այս արհեստական և շինծու դրությունը փրկել է աշխարհը, ուրեմն նրա մեջ մի ճշմարտություն կա: Այդ է ահա, որ պիտի գտնել:

Իբրև մի ամբողջական մարմին միայն՝ նա պառլամենտ է, բայց իբրև մի իրական և գործնական ամբողջություն՝ նա երբեք գոյություն չի ունեցել: Որովհետև, նրա կոտորակները (ֆրակցիա) միայն թվաբանական գործողության մեջ ներկայացնում են մի ամբողջություն, իսկ ոչ ոք այնտեղ չի գնացել թվաբանության համար: Նրա կատարած բոլոր գործերի մեջ ամբողջությունը հավասար է կեսի, նույն

նիսկ մեկ երրորդի, հազվագյուտ դեպքերում միայն՝ երկու երրորդի, կամ երեք չորրորդի:

Շատ հետաքրքիր է, թե ինչպես է կազմվում այս ամբողջությունը, որ կեսի շուրջն է դեգերում, մի քիչ ավելի է, կամ պակաս: Ով մի քիչ հաշտվել է կուսակցությունների սոցիոլոգիայի հետ, նա պետք է մոռացած չլինի նրանց գոյություն պաշտպանողական զենքերը: Պառլամենտական բառագիտությամբ՝ մի «ամբողջական» քայլ գցելու համար պետք է միաժամանակ մի շարժում կատարել՝ մեկ աջ, մեկ ձախ: Քայլել հնարավոր է լինում, երբեմն միայն կենտրոնի շարժումով, առանց աջին կամ ձախին մի գիշում անելու: Շատ հաճախ կենտրոնը քայլելու համար դեպի աջ է գնում. պակաս չեն դեպքեր, երբ նա դեպի ձախ է գնում: Պառլամենտը գործում է, ուրեմն, այն շարժումներով, որոնք նրան կանգնեցնում են, դեպի աջ տանում, կամ թե դեպի ձախ: Այս կայունությունը, հետադիմությունը և առաջադիմությունը կոչվում են պառլամենտական աշխատանքներ, կամ օրենսդրություն:

Իր կազմության մեջ պառլամենտը կուսակցությունների հոգեբանության վերջին զարգացումն է: Իր գործունեության մեջ՝ կուսակցությունների գոյության հերքումը: Որովհետև կենտրոնը միշտ ավելի իրավունք ունի: Բայց ստիպված լինելով երբեմն աջ թեքվելու, երբեմն էլ ձախ, նշանակում է նա, երբեմն, աջին է իրավունք տալիս, երբեմն էլ՝ ձախին: Այսինքն, ցանկանալով հասարակական կյանքը կուսակցականորեն ղեկավարելու, նրանք խոնարհվում են իրականության առջև, որ այլ տեսակի ղեկավարություն է պահանջում: Ձախը, որ «փոքրամասնություն» է, չպետք է կուսակցության մեջ քարանար, որպեսզի պառլամենտական խոհանոցում միայն իրավունք ստանար: Այլը, որ նույնպես «փոքրամասնություն» է, կոտորակային մի ամբողջություն կազմելու համար միայն, երբեմն, իրավունք է ստանում իր տեսակետները կյանքի մեջ դնելու: Եթե ընկերային կյանքը պիտի ղեկավարվի կուսակցականորեն, ապա, ուրեմն, կամ խորհրդարանի բոլոր կոտորակները միաժամանակ իրավունք պիտի ունենան, կամ նրանցից ոչ մեկն էլ իրավունք չպիտի ունենա իր տեսակետներն անցկացնելու կյանքի մեջ: Այն տարօրինակ խառնուրդը, որ կազմվում է դրացի, կամ անհաշտ մասերի բաղակցությամբ՝ մի մեծամասնություն, կամ ամբողջություն ստեղծելու համար, պարզապես ցույց է տալիս, որ զուտ կուսակցական տեսակետները իրավունք չունեն կյանքի մեջ մտնելու, այլ բոլոր կուսակցությունների, կամ որ նույնն է, ոչ մի կուսակցության տեսակետները: Եվ, իսկապես, օ-

րենսդրական յուրաքանչյուր նստաշրջանի աշխատանքները, եթե մի հայտարարի բերելու լինենք, ոչ մի կուսակցության աշխարհայացքի տակ չպիտի կարողանանք դնել: Այս նկատողությունը պատշաճում է, իհարկե, ամենից ավելի կուսակցական բռնակալությունից ազատագրված պառլամենտներին: Թեև զիջումը ձախին Սոցիալիզմը չի իրականացնում, ոչ էլ աշխն՝ դեմոկրատիան կործանում, բայց որովհետև կուսակցությունները այն խմբակցություններն են, որոնք բացարձակապես անընդունակ են որևէ սկզբունքի, այդ պատճառով էլ այդ զիջումները ցույց են տալիս միայն, որ կուսակցական կրքերի և քմահաճույքների բավարարությամբ հնարավոր է լինում ընկերային կյանքը առաջ տանել, ըստ էության, անկուսակցականորեն: Կուսակցությունների փրկությունը իրենց այս ապիկարության մեջն է. համոզված, որ իրենք են ղեկավարում կյանքը, մի օր նրանք կտեսնեն, որ կյանքը ղեկավարել է շատ բաների հետ նաև կյանքի ղեկավարներին:

Այս տարակերպյալ դրությունը անխուսափելի հետևանքն է աշխատելու այն եղանակին, որ պառլամենտին է հատուկ: Ճիշտ է, պառլամենտը մի բեմ է, ուր մշակվում է պերճախոսությունը: Բայց կուսակցական բռնակալության թագավորությունը կուսակցական պրոպագանդա է դարձնում պերճախոսությունը, իսկ անկուսակցական հայրենասիրությունը պերճախոսության միջոցով ստեղծում է վայրկյանի գերիշխանությունը և կուսակցական տարբերումներ: Այնուամենայնիվ, մարդը չի կարող վիշտ զգալ այստեղ իր խոսելու շնորհքի և ընդունակության վերաբերմամբ: Բայց, պառլամենտարիզմի գեղարվեստական արժեքը շատ քիչ է գնահատված եղել, որպեսզի լիակատար կերպով գնահատված լինի շատախոսության ընկերային արժեքը: Խոսքի ուժով օրենքներ դնելը դարձել է պառլամենտարիզմի էությունը: Որևէ հարցի լուսաբանությունը պահանջում է հռետորի հոգեմտավոր ընդունակությունների ցուցադրությունը: Խոսել և անվերջ խոսել հանձնաժողովներում, ենթահանձնաժողովներում, ընդհանուր վիճաբանության ժամանակ, հարցեր տալով, բանաձևի մասին, խմբագրության մասին, իբրև արտակարգ հայտարարություն, քվեարկության մասին, քվեարկությունից առաջ և հետո և այլն, և այլն, խոսելու իրավաբանության բառագիտությունն են կազմում և օրինական ձևով հնարավոր դարձնում շատախոսությունը: Ավելի զվարճալի արարած կա՞, քան խորհրդարանում չխոսող արարածը: Նա այն մարդն է, որ քայլում է առանց ոտների, այն արհեստավորը, որ նույնիսկ իր ձեռներիցն է զրկվել, այն տունը, որ ոչ հիմք ունի, ոչ

էլ կտուր, այն ներկայացուցիչը, որ մի ժողովուրդ ներկայացնելու համար ինքն իրեն էլ չի կարող ներկայացնել, այն գլուխը, որ շատերի մասին պետք է մտածի, որովհետեւ ինքն իր մասին չի կարող մտածել: Ահա շատախոսութեան ընկերային արժեքը: Պետք է խոսել, շատ խոսել և լավ խոսել, այդ է օրենսդիր լինելու առաջին պայմանը:

Բայց կուսակցական բռնակալութեան թագավորութիւնը մի քիչ նվազեցնում է շատախոսութեան այս ընկերային արժեքը: Կուսակցական ցուցակը, որ քվեարկութեան պետք է դրվի ժողովրդի առջև, կազմվում է տենդոտ և քրտնաջան աշխատանքներով: Այդ ցուցակների մեջ ի ցույց են դրվում հարյուրավոր բերաններ և մի քանի հատ էլ լեզու: Ամեն մարդ հո^օ խոսող չպիտի լինի: Այդ դեպքում էլ դեկավարող գործոնը դառնում է մի քանի հատ լեզուներ ապահովել կուսակցութեան համար, իսկ դրանից հետո պետք է նկատի ունենալ կուսակցական բարեհոսութիւնը, հյուրասիրութիւնը՝ նորեկ ընկերներին, պատիվ՝ շատ աշխատողներին, ուճիկ՝ երախտավորներին, բարեգործութիւն՝ ընկերների հիշատակին, և այլն, և այլն: Մեծ և հաղթական կուսակցութիւնների պառլամենտական կոտորակները այսպես են կազմվում: Փոքր ու հալածված կուսակցութիւններն են, որ հավատարմութեամբ աշխատում են մինչև վերջն էլ ապացուցանել շատախոսութեան ընկերային արժեքը՝ հրապարակի վրա դնելով այնքան լեզու, որքան գլուխ: Մեծ կուսակցութիւնները պառլամենտը դարձնում են պատահական մարդկանց մի ժողովածու: Եթե բազմամարդ մի փողոցի մեջ ոստիկանութեան միջոցով կտրենք և վերցնենք անցնող Հասարակութեան մի մասը, նրան դնենք փառահեղ մի շենքի պատկառելի սեղանների առջև ու նստարանների վրա, առանց դժվարութեան նրան կարող ենք պառլամենտ անվանել: Հասարակական այդ բեկորի մեջ նախագահ էլ կարելի է գտնել, քարտուղար էլ: Այդտեղ կուսնենանք երեխաներ էլ, կանայք էլ: Մեծ կուսակցութիւնների կազմած ցուցակում քիչ կան երեխաներ՝ դպրոցի և կրթութեան մեծապես կարոտ: Բեկորի մեջ վխտացող կանանց թիվը կարող է շատ լինել, պառլամենտում կնամարդեր կարող են լինել: Թեև մենք այժմ ունենք մի նոր «մեծ հեղափոխութիւն», որ պառլամենտ է տանում ոչ միայն հոգով, այլ նաև մարմնով կանանցն էլ: Երբեմն անուններն են կուսակցութեանը վարկ տալիս, երբեմն էլ կուսակցութիւնը՝ անուններին: Այս վերջինը ավելի հաճախեալ է, որովհետեւ դրանով միայն մեծապես ապահովվում է մատների հավատարմութիւնը, ոչնչութիւնների անձնվիրութիւնը, որոնց վրա դնում է կուսակցութիւնը իր գոյութեան իրավունքը:

Այս բոլոր փաստավորությունները կարելի էր, իհարկե, չպարել հանրօգուտ առարկություններով, եթե միայն նրա աշխատելու եղանակի մեջ չլինեին անբուժելի մի վերք, որ դատապարտում է նրան իր գոյությունմբն իսկ: Ինչպես ամենայն խմբակցություն, նույնպես և պառլամենտը ինքնանպատակ մի հաստատություն է: Ինչ նպատակի էլ կոչված լինի նա ծառայելու, նա ծառայում է ամենից առաջ ինքն իրեն: Իր տնտեսական շահերը նա միանգամից է ապահովում, և հավիտենապես՝ իր բարոյական և քաղաքական շահերը: Խոսքի ահեղ հորձանքի մեջ տարված՝ նրանք մոռանում են կյանքն ու իրականությունը և հետևում են խոսքի թափին, ելևէջներին, ճանապարհին ու հոգեբանության: Որովհետև խոսքի աշխարհը ուրիշ աշխարհ է, այնտեղ անկարելիություններ կան, որոնք կյանքի սովորական գործերն են, ինչպես և կյանքի անկարելիությունները խոսքի ճապուղի և հեշտ քաղաքությունների մեջ ամենքի հավանությունն են արժանանում: Խոսելու ընթացքը դժվարություններ է առաջ բերում, անհարթություններ և խոչընդոտներ: Պառլամենտական աշխատանք կոչվում է այդ դժվարությունների հաղթահարումը: Սակայն, դրանք խոսքի դժվարություններն էին միայն, որովհետև կյանքը չի ճանաչում այդպիսի դժվարություններ, և պառլամենտական աշխատանք կատարողը կյանքի համար ոչինչ կատարած չի լինում: Խոսքի թափը այնքան հեռուներն է տանում մարդուն, որ պառլամենտի մեջ մարդիկ դառնում են արհեստով խոսողներ և իրար լսողներ, իսկ կյանքի հանդեպ՝ բացարձակ խուլեր և կույրեր: Կոչված խոսելու և մտածելու ժողովրդի համար, իրենց ընտրողների համար, նրանք մտածում և խոսում են վերջիվերջո միայն իրենց համար:

Սակայն, այս բոլորը բնական բաներ են, մարդը չի կարող ուրիշ կերպ լինել, քան ինչպես որ է: Հենց որ մի խմբակցություն կազմվեց, չի կարելի պահանջել, որ նա չունենա իր առանձին հոգեբանությունը, սովորությունները, բարքերը, մտածելակերպը և սեփական նպատակները: Այս բոլորը հասկանալի և հանդուրժելի կլինեն, եթե միայն այդ խմբակցությունը չունենար անհանդուրժելի մի հավակնություն՝ ժողովրդական ներկայացուցչություն լինելու:

Ինքնին անհասկանալի մի գաղափար է ներկայացուցչությունը: Բացակայի տեղը ներկայացնել՝ ընկերային սովորական տարակերպություններից մեկն է: Բայց ազատ համաձայնության մեջ դեռ ընդունելի է ներկայացուցչությունը՝ իբրև մի հանձնառություն, մի պարտականություն, որ ստանձնում է մեկը՝ կատարելու մի ուրիշի փոխարեն: Եվ այդ հանձնառությունը լինելու է պարզ, որոշ և մի

Հատիկ միայն: Իսկ ի՞նչ է նշանակում «ժողովրդական ներկայացուցչությունը»: Դա նշանակում է ոչ թե մի, այլ անթիվ հարցերի հանձնառություն, ոչ միայն գոյություն ունեցող խնդիրների, այլև ապագայում լինելիք, գոյություն չունեցող հարցերի հանձնառություն: Ժողովրդական ներկայացուցչությունը ժողովրդի ֆիզիկական գոյություն կրճատված ձևն է, ներկայացուցիչները կարծում են՝ նրա հոգեկան գոյության կատարելագործած ձևը: Երկու դեպքումն էլ նկատողությունը ճիշտ է: Որովհետև ոչ թե ժողովրդի, այլև ամբողջի մի փոքրիկ պատկեր է ներկայացնում խորհրդարանը հաճախ: Ինչպես նաև, նա իր մեջն ունի այնքան շատ հարցեր ու խնդիրներ, որոնք բոլորովին գոյություն չունեն ժողովրդի մեջ, ապա և դրանց խմբակցական յուրահատուկ հոգեբանությամբ տրված լուծումները, որոնք տրամագծորեն հակառակ են ժողովրդի շահերին և հասկացողություններին, որ կարելի է ասել, թե խորհրդարանը, ի մի ամփոփելով ժողովրդական հատվածների և խմբակների բոլոր հարցերը ու ամբողջ ժողովրդի գլխին կապելով, հարստացնում է, մի տեսակ, ամբոխային միտքը և նրա մեջ գտնվող հարցերը:

Սակայն, ամենից ավելի իր կազմության մեջն է, որ ժողովրդական ներկայացուցչությունը մի ինքնահերքում է: Երբ կուսակցություններն են ներկայացնում ընտրողների ցուցակը, այն ժամանակ նրանք խսկապես ներկայացնում են իրենց անունը միայն, մի թվահամար միայն: Այդ թվահամարի տակ պառկած անունները անարժեք և անմիտ խրտվիլակներ են, ավագի անպետք հատիկներ, որոնք պիտի պատկվեն ու պատեպատ խփվեն՝ ցույց տալու, թե լիքն է դատարկ ամանը՝ համեղ կերակուրներով: Մի քիչ շնորհ է թափվում ամանի պատերից ավագի հատիկների վրա, և ավագի հատիկների խժեթող աղմուկը ամանի պատերի վրա մի ներդաշնակություն է ստեղծում, դատարկության և ոչնչության ներդաշնակությունը՝ ժողովրդական ներկայացուցչության նվազահանդեսի համար: Մի քանի արժեքների կողքին դրված տասնյակներով ոչնչությունները բավարարում են ժողովրդական ներկայացուցչության սկզբունքը և կուսակցական երկարակեցության մտահոգությունը: Անուններ կան այդտեղ, որոնք եթե բավական խելոք լինեին, պիտի թույլ չտային երբեք, որ իրենք պաշտպանեն իրենց դատը այնքան, որ դա կորած դատ կլինեի, բայց նրանք պիտի պաշտպանեն ժողովրդի դատը: Անուններ կան այդտեղ, որոնց պետք էր դուրս չպրտել մի բարեկիրթ հասարակության շրջանից հենց այն պատճառով միայն, որ իրենք համաձայնվում են այդտեղ մտնել, արժեքը ոչնչացնել և ոչինչը արժեքավորել: Անուններ,

որոնք ներկայանալի չեն (présentable), այդ պատճառով էլ ներկայացուցիչ, որոնք հազիվ թե ժողովուրդ են, այդ պատճառով էլ ժողովրդական ներկայացուցչություն: Անուններ, որոնց բարձրագույն արժանիքն այն է միայն, որ իրենց բարոյական պարտքն են համարում անկախորեն և ինքնուրույն չմտածել, և անկախ ու ինքնուրույն մտածածը անմիջապես ոչնչացնել. որոնք հրապարակով խոսք են տալիս աշխարհին ամբողջ՝ ժողովրդի շահերը պաշտպանել՝ հակառակ իրենց համոզմունքին, իրենց ընդունակության և կարողության: Երջանիկ, եթե նրանք կարողանան մնալ ավազի հատիկներ դատարկ ամանում, որովհետև կուսակցական ամանը սուրճի ջրաղաց է, ուր հատիկները պետք է ընկնեն անիվների, ատամների և հաստ պատերի ու օղերի մեջտեղ, տրորվեն, փշրվեն, խառնվեն ամենքը ամենքի հետ, հավի իրենց անհատականությունը՝ կազմելու համար միապաղաղ, միազույն և միահամ մի խմոր, մի փուչի, որ պետք է սրսկել հասարակական կյանքի վրա՝ որպես հիշատակի վերջին բուռ հողը թանկագին և սիրելի գերեզմանների վրա:

Նույնիսկ այս բոլորը կարելի էր ներել, եթե այդ հաստատությունը կարողանար լինել այն, ինչ որ ինքն է ուզում: Ամեն մարդ գիտե, որ նա ժողովրդի համար է, բայց ժողովուրդների կարճ տեսողությունը և բուրժ հիշողությունը դարերով ամբողջ ժամանակ են պահանջում՝ համոզվելու համար, թե նա միայն ինքն իր համար է և բացարձակապես ինքնանպատակ: Աշխարհում քիչ մարդ կա, որ վայելած չլինի ընտրական դրախտների անսահման խոստումները: Բայց այդ խոստացված դրախտները պառլամենտական իրականության մեջ դառնում են անսահման շատախոսությունների զվարճալի տեսարաններ: Ոչ ոք չի կարող կասկածել խոստումների անկեղծության և բարեմտության վրա: Այդ խոստումները կիրականանան, եթե հակառակորդ և մրցակից կուսակցությունը արգելք չլինի: Բայց այդ խոստումները չեն իրականանա, որովհետև ամբողջ աշխարհը հակառակ է դրանց, մարդկային գոյությունը և պատմությունը, ֆիզիկական, քիմիական և ընկերային տարրական օրենքները հակառակ են դրանց: Այդ պատճառով էլ բոլոր խոստացողները հասարակական ստախոսներ են և խաբեբաներ, նրանք խոստանում են մի բան, որ ամեն մարդուց ավելի լավ գիտեն, թե չպիտի կատարվի: Պառլամենտի գոյությունը, ուրեմն, կրկնակի տեսակետներով անբարոյական հիմունքներ ունի, որ քաջալերում է ստախոսությունը և խաբեբայությունը, որ թույլ է տալիս ժողովուրդը խաբվի մշտապես և խաբեբաներն էլ երկրի օրենսդիրներ հռչակվեն:

Պառլամենտը պոլիտիկայի և դիվանագիտության բացված գիրքն է, ուր ամեն մարդ իր քաղաքական գործունեության այբուբենն է սովորում: Բազմաթիվ կապերով և օղակներով նա իր մեջն է ամփոփում տնտեսական մեծ-մեծ ձեռնարկները և հնարավոր է դարձնում երկրի վարչական մեքենայի գործունակությունը կամ անընդունակությունը, միայն այդ ձեռնարկների համապատասխան թույլտվության սահմաններում: Եթե մեկին վիճակվում է ժողովուրդ լինելուց հետո օրենսդիր լինել և վերջն է վարիչ, նա սովորում է մարդ արարածի բոլոր աստիճանաթափությունները, մոռանալ իր խոստումները, ինքն իրան հերքել, իր կուսակցությունը դավաճանել հավատարմությամբ և վերադառնալ ժողովրդի մոտ նոր խոստումների և նոր դավաճանությունների համար: Պառլամենտի մեջ սկզբունքները ժայռերի վրա մի բույս կանաչող ծաղիկներն են: Ամեն մարդ լսում է այդ սկզբունքների մասին, որոնք միշտ խոսվում են և քարոզվում, բայց երբեք չեն մտնում կյանքի մեջ: Ամեն մարդ համոզվում է դրանով շատախոսության ընկերային մեծ արժեքին, և շատ քչերն են տեսնում, որ բոլոր կուսակցությունները միայն այդ կետում համերաշխ են իրար հետ՝ շատախոսության ընկերային արժեքը բարձրացնելու: Այդ պատճառով է, որ պառլամենտը կարող է ոչնչանալ կուսակցությունների ոչնչացմամբ միայն, բայց նա պետք է մնա, որպեսզի գոնե մի հարցում կուսակցությունները համերաշխ լինեն իրար հետ:

Իր կազմությամբ, իր նպատակներով, աշխատելու իր յուրահատուկ եղանակով, իր տված օրինակով և դաստիարակությամբ, իր ներշնչած հույսերով և կատարած գործերով, իր ընդունակություններով և հավակնություններով իր ունեցած ազդեցությամբ և կրած տպավորություններով, իր դարավոր և պատմական դավաճանություններով, ժողովրդապետության անխիղճ շահագործմամբ, իր ամբողջ գոյությամբ խորհրդարանը մի փտախտ է, մի ոսկեպարուր գերեզման, մի քառանկյունի անիվ, կամ հլու կամակատարների մի ստրկանոց, սուտի և խաբեբայության օրինականացումը, մասնավոր մարդկանց մի տգետ ժողովարան, ինքնանպատակ մի ընկերություն կամ խմբակ, իշխանության ապիկարությունը և ապիկարության իշխանությունը:

Ընկերային կյանքը, եթե անտավորություններ ունի, թող գոնե ծրարե մի քիչ այդ փտերը՝ սպանելով պառլամենտը:

XI

ՄԱՐԴԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆրկու դարավոր և հավիտենական թշնամիները շատ քիչ են հանդիպում իրար, ըստ երևույթին, այն երկրների մեջ մանավանդ, ուր եկվոր պետությունների տեղ վերահաստատվում է բնիկ պետությունը: Հեղափոխության պիքները տանում են մեկին և բերում են մյուսին, ու պիքների տատանումը, լայնությունը և անհասանգհի տարուբերումներ չտեսնողները դուրս են հանում մի բոպե իրենց գլուխները խոր ճահճի խորքից ու փրկություն ավետում տառապող մարդկության: Այդ փրկության հետ ավետվում է նաև անհատի ազատագրությունը, և թվում է, թե նորելուկը հաշտվել է արդեն դարավոր պարտվածի հետ: Մի բոպեով միայն մարդն ազատվում է, սակայն, ոտք դնելու համար այնպիսի մի աստիճանի վրա, ուր կայունությունն անխուսափելիորեն սպառնում է այլասերել դարավոր պայքարի ոսկին անգամ: Թողնենք հանգիստ նորելուկին, որովհետև շատ ուրախալի է, եթե նա շուտով պառավի և արժանի դառնա իր թշնամու փորձառությանն ու իմաստության:

Իշխանությունը մի առեղծված է, և հեղափոխությունը՝ այդ առեղծվածի շուրջ ստեղծված զգայախաբությունը: Ցանկալի իրականությունն անհասանելիությունը, թե՞ արտաքին այլ պատճառներ ստեղծում են մի խենթ իմաստության ոգորումների շրջանը, ուր կատարվում է մի ավելորդ փորձ՝ ձեռք բերելու ընկերային իդեալների կապույտ թռչունը: Որովհետև հեղափոխությունը իսկապես, ոչ իր սկզբնական օրերի դրած խնդիրներն է լուծում, ոչ էլ հետզհետե երևան եկող ընկերային բարօրության հարցերը: Ընկերային այդ խենթությունների հիմքում հանգչում են իշխանության էություն և անհատի ազատագրության անլուծելի հարցերը: Եվ, որովհետև ամենայն փոփոխություն կամ հեղափոխություն միայն իշխանության ձևերի շուրջն է վեճեր ստեղծում և ոչ թե էության շուրջը, ուստի և հարց է, թե որեւէ ձևի իշխանություն կարող է իրագործել անհատի ազատագրությունը: Ամեն երկրում էլ պակաս չեն մարդիկ, որոնք կու-

սակցութիւններ են կազմել և պնդում են, թե իշխանութեան այս կամ այն ձևը միակն է, որ կատարյալ երջանկութեան կհասցնէ մարդկութիւնը և կիրադործէ անհատի ազատագրութիւնը: Բայց ոչ մի տեղ էլ հարցը դրված չէ, թե իշխանութիւնը և անհատը կարող են միաժամանակ և միատեղ ապրել գոնե, և ոչ թե անգամ իրար հետ լինել:

Իշխանութիւնը, որ երկնքից է գալիս և խոսում է Աստուծո անունով, մի իշխանութիւն է, և ամեն մարդ գիտի, թե ինչպիսին: Իշխանութիւնը, որ ժառանգաբար է գալիս և խոսում է պատմութեան անունով, այդ էլ մի իշխանութիւն է, և դեռ ոչ ոք չի մոռացել նրա առաքինութիւնները:

Իշխանութիւնը, որ ընտրութեամբ է գալիս և խոսում է ժողովրդապետութեան անունով, այդ էլ մարդու ճանաչած իշխանութիւններից մեկն է: Նախորդ և այս դարը երջանկացել են այս վերջին գլուխից:

Ահա իշխանութեան երեք գլխավոր տեսակները, որոնց հետ չի հաշտվել հավիտենական պարտվածը:

Նա ճանաչում էր անասնական ազատութիւնը, և իշխանութեան մեջ հնարավոր չէ այդ այլևս:

Նա ճանաչում էր ավազակային ազատութիւնը, և իշխանութեան արժեքը բարձրացել է՝ ավազակութիւնը հալածելով ու ոչնչացնելով, եթե իհարկե իշխանութիւնը ավազակապետութիւն չէ:

Նա ճանաչում է ոճրագործի ազատութիւնը, և քաղաքակրթութիւնը իշխանութեան հովանին է փնտրել՝ զսպելու համար այդ ազատութիւնը:

Սակայն իշխանութեան ամենաթույլ հիմքերիցն է այն հիմքը, որ հալածելով անասունին, ավազակին և ոճրագործին, արդարացնում է իր հալածանքը անհատի դեմ առհասարակ: Եթե ավազակները և ոճրագործները իշխանութեան հարազատ որդիները չլինեին, անշուշտ, իշխանութիւնը մի անխառն բարիք կլիներ: Բայց ավազակութիւնը և ոճիրը հալածելու համար կյանքի կոչված իշխանութիւնը երբեք չի ճանաչելու իր հարազատներին, այդ պատճառով էլ անկարելի պիտի լինի ապացուցանել, թե կարո՞ղ է գոյութիւն ունենալ մեկը՝ առանց մյուսին: Նրանք իրար պահում են:

Այն անհավասարութիւնը, որ իշխանութիւնն է ստեղծում նմանների մեջ, երբեք չի փոխվի, եթե Աստուծո ընտրյալը մարդկանց ընտրյալը դառնա, կամ մեկը շատանա: Իշխանութեան էութիւնը ծառայելու մեջ պետք է լիներ, բայց եղել է մշտապես տիրելու մեջ. այդ

պատճառով էլ նրա ձևերի փոփոխությունը ավելի է բարձրացնում մարդկային ծանծաղամտությունը: Բայց, որովհետև մարդիկ բոլորը կոչված են ծառայելու, այդ պատճառով էլ ճարպիկները, լարախաղացները և որոշ տեսակի հալածականները շատ հեշտությամբ գտնում են ճանապարհը, որ տանում է դեպի տեր որոնող ծառաները: Այնտեղ կա ահա մի ազատություն, որ երբեք չի հալածվելու՝ իշխանության ազատությունը: Եթե ճիշտ է այս տեսակետը, ճիշտ պիտի լինի նաև իրականությունը տեր որոնողների, որոնք միշտ կգտնեն իրենց որոնածը: Սակայն, այստեղն է ահա, որ իշխանությունը դառնում է մի անյուծելի և անբնական առեղծված, որովհետև աշխարհի տերերի թիվը երբեք չի կարելի սահմանափակել, մինչդեռ մարդկությունը սահմանափակ է: Եվ քաղաքական ու քաղաքացիական ազատությունների անվան տակ նվազում, մեղմանում և համառոտվում է անհատի և պետության դարավոր պայքարը: Մինչդեռ ինքնին ծիծաղելի է լուծի օտարությունը, թե՞ հարազատությունը, խոսելու ազատությունը, թե՞ գրելու, մանավանդ հավաքվելու ազատությունը, ուր մարդիկ միանում են, լուծ թոթափողները՝ մի նոր լուծ շինելու: Ինքնին մի աններդաշնակ հակասություն, քաղաքական կամ քաղաքացիական ազատություններ ձեռք բերելու համար միացողները անվերապահորեն տեր որոնողներն են եղել միշտ էլ:

Բայց անկարելի է այդպես խոսել տնտեսական ազատության մասին: Միակ ազատությունն է այդ, որ ճշմարտապես ազատում է մարդուն և՛ բնության, և՛ մարդկային կաշկանդումներից: Իսկ այստեղ ստեղծվում է մի տարօրինակ դերափոխություն, այստեղ աշխարհի տերերը պաշտպան են կանգնում լուծ թոթափելու աշխատանքին, և աշխարհի ծառաները կաշկանդում են իրենց միություններով, ճնշումներով, բողոքներով և ապստամբություններով ազատագրություն ամեն փորձը: Ու այդ դերափոխությունից այլասերվում է անհատի ազատագրության գեղեցիկ պայքարը, առաջ է գալիս վարձկանություն, վաճառք, շահադիտություն, բուրժուազիա և կապիտալիզմ: Աշխարհի տերերը սովորում են կապիտալի պաշտպանությամբ իրենց ծառաների թիվը շատացնել, և ամբոխը սովորում է տնտեսական ազատությունները ոչնչացնելու իր պահանջներով ձեռք բերել իր բոլոր ազատությունները: Այս բաղամատեսակ պայքարների մեջ շատ դժվար է լինում ինքն իրեն հարազատ մնալ, և ճիշերից ամենաթույլը կմնա այն աղաղակը, թե անհատի ազատագրության համար ոչ մի արգելք մարդկային չի կարող լինել: Ամենայն ազատություն մեռնում է պայքարի այս կատաղի ձևերի մեջ, և ստրուկների ոհմակ-

ները ստեղծում են իրենց համար շարժվելու և գործելու նոր ասպարեզներ, ուր, որպես թե հետապնդվում է դարձյալ անհատի ազատագրությունը, և այս անգամ, որպես թե անհատականությունը ոչնչանում է հավաքականության հետ օրգանապես կապված բարքերի, սովորությունների, կարգունակությունների և օրենքների ճնշումներից: Մի անգամ կորցրած քաղաքական և տնտեսական ազատությունները՝ դարավոր պարտվածը նոր ազատություններ է որոնում, որպես թե թիվ և չափ չկա աշխարհին շնորհված ազատություններին:

Եվ որոնում է նա իր երջանկությունը: Ինքնին մի հակասություն և անկարելիություն: Հավաքական գոյություն մեջ երջանկությունը միայն անասնական կարող է լինել և երբեք անհատական: Աշխարհի վրա անհատական երջանկությունը այնքան տեղ է բռնում, որքան ոչ մի անհատ իրավունք չունի, և մարդն է միայն, որ հալածում է երջանկությունը՝ իբրև մի գողոն, որ ոչ ոքի չպետք է պատկանի: Անգամ, եթե աշխարհը չհալածեր, նեղ կգար չափազանց այն բնակարանը, որ պիտի պարփակեր իր մեջ անհատական երջանկության և հավաքական կենակցության գիտակցությունները: Մեր ստրկության մեջ պարտականությունը ստեղծում է նոր ստրկություն և մենք, գոհ չլինելով մեր տերերի և բռնակալների թվից, մենք ենք դառնում մեր բռնակալն ու ստրկացնող տերը: Ո՛ւնեմ ես մի երջանկություն, որի թշնամին ես ինքս չլինեի: Ի՞նչ է նշանակում, ուրեմն, երջանկությունը, որ միայն թշնամիներ ունի: Մարդ-անասունն է մարդ, թե՞ մարդ անհատը. մեկը վայելում է, մյուսը՝ տանջվում: Երջանկությունը տանջանքի վայելքն է այս աշխարհի վրա: Եվ օրենքների կաշկանդումներից է որոնում նա իր ազատագրությունը: Ինքնին դարձյալ մի հակասություն: Հավաքականորեն գոյությունը միշտ պահանջում է որոշ կապակցություն, դասավորություն, կարգ և օրենք: Անապատի մենակյացը միայն իրավունք ունի օրենք չճանաչելու, իսկ մարդկանց մեջ ապրող մարդը պիտի ունենա իր որոշ տեղը, շրջագիծը, իր որոշ դերը և պարտականությունը: Անգամ իշխանության գլուխները չեն հրաժարվում իրենց բաժնից. միայն թե ընտրության կատարյալ ազատությունը տարբերում է նրանց հասարակ մահկանացուներից: Բայց օրենքի տարրական գիտակցությունը մարդկանց մեծամասնության համար ոչ միայն հավաքական կյանքի անընդհատական ներկայությունն է մատնանշում, այլև անհատական կամքի կատարյալ ոչնչացումը: Ամեն մարդ չունի օրենք դնելու գիտակցությունը, բայց ամեն մարդ պարտավոր է ունենալ օրենքին ենթարկվելու գիտակցությունը: Ավելի բնական է, սակայն, առաջինը, և ընկերային

կյանքի հակաբնական ընթացքը հնարավոր է դարձրել երկրորդը միայն: Մարդը կփրկվեր, եթե նրա վարվեցողությունը այնպես լիներ, ինչպես որ ինքն կկամենար լինելին մնացյալ մարդկանց վարվեցողությունները: Սակայն, այդ նշանակում է ասել, թե մարդը կփրկվեր, եթե աշխարհը գոյություն չունենար: Տգիտությունը, ապիկարությունը, ծուլությունը, կամքի հիվանդությունները, իր շրջապատը և ստացած դաստիարակությունը ավելի բնական են, քան իմաստունների իմաստությունները: Անգամ ինքնածին և ինքնադիր օրենքը պիտի մնա հականահատական, որովհետև օրենքը նշանակում է արդեն ոչ անհատական մի բան: Միակ հնարավոր ազատությունները կորցնելուց հետո օրենքը կմնա միակ հնարավոր ճամփան պատվավոր պարտություն: Այդ պատճառով է, որ ամենայն ըմբոստություն աննպատակ է, կամ օրենքից ավելի նրա գործադրության դեմն է ուղղված լինում: Անիշխանականների մեծ մասը օրենքի մոլեռանդ երկրպագուներ են, և օրենքի ճշմարիտ թշնամիները նրանք են, որոնք կամ օրենք են դնում, և դրանով ապահովում իրենց գոյությունը այլ տեսակի օրենքներից, կամ թե նրանք, որոնք երբեք բռնելու տեղ չունեն իրենց վրա օրենքի ձեռքին, տալու:

Եվ որոնում է նա իր ազատությունը սովորույթների, վարքուբարքի և ընդունված ձևերի դեմ: Ինքնին դարձյալ մի հակասություն և անկարելիություն՝ կապված ընկերային կյանքի առանձնահատկությունների հետ: Աշխարհում պակաս չեն լինի մարդիկ, որոնք անհատի ազատագրությունը այդքան փոքրացնում են: Որովհետև, երբ ամեն մարդ կարող է ստեղծել ինքն իր համար վարքուբարքի և սովորույթների օրենքներ ու տեսակներ, նա այլևս իրավունք չունի գոյություն ունեցածների ճնշումներից դժգոհելու. ապիկարների և անզորների համար միայն դրանք ճնշումներ են, ավելի ճիշտ կլինեք ասել գործելու և վարվեցողության պատրաստի ճանապարհներ, ուր պետք է մտնի յուրաքանչյուր ուժը, որ ինքն իր համար չի կարող ստեղծել իր ճանապարհը: Պայքարի այլասերումը հասնում է այնտեղ, ուր պայքար են գտնում նրանք, որոնք ոչ պայքարի ուժ ունեն, ոչ էլ դաշտ: Այնքան, որ սարսափելի է ազատագրության պայքարը, որքան և ոչինչ այս վերջինը:

Բայց սովորություն են մեծի և փոքրի, շատի և քչի, հնի և նորի, ընդունվածի և չընդունվածի մի շարք հասկացողությունները, որոնք մի առ ժամանակ կանգնեցնում են մտքի ազատ թռիչքները և ստրկացնում գաղափարը կամ որևէ հղացում, կամ ինքնուրույնություն, անհատականություն և էություն: Անգամ, եթե պետք լինի ամ-

բողջ կյանքը տալ, դարձյալ կարելի է չհուսահատվել, թե ճամարտությունը պիտի հաղթանակե մի օր: Ծանոթ և սիրված անունների հիմարությունները ներվում են, բայց մի աններելի հանդգնություն պիտի ունենալ անծանոթ և անանուն իմաստությունները հարգելու համար: Անքննադատելի է փառահեղ շրջանակներում պարփակված անմիտ բովանդակությունը, բայց խոցելի է մերկապարանոց, լայնահիստ և խորախորհուրդ ճամարտությունը: Պատվամոռաց ինքնասիրությունն էլ մի առաքինություն է, ինչպես գողի ճամարտախոսությունը: Հավատքի գործն էլ մի սովորություն է, այդ պատճառով աշխարհում անհավատները ստախոսներ են: Մշտապես դրական և մշտապես ժխտող առաքինությունները շատ նման են իրար՝ իբրև ստացական հատկություններ կամ կեղծիքներ: Մարդկանց մեծամասնությունը այս շրջանակումն է պաշտպանում իր անհատականությունը: Եվ սակավ չեն հանդիպում տիպեր, որոնք հանուն մի բարձր փիլիսոփայության կտրում են կյանքին կապող իրենց թելերի մեծ մասը, և անկախության մի տեսակն ստեղծում իրենց համար, որ իր միջիցն արտաքսում է պայքարող և հաղթանակող անհատականությունը՝ տեղը դնելու համար պարտված և թուլամորթ համակերպությունը: Բայց սրանք բոլոր ոչնչություններ են, որովհետև դրանց խորքում հանգչում է անհատի և պետության դարավոր և հավիտենական կռիվը:

Պետությունը ընկերակցելու տիպերից մեկն է՝ ամենաընդարձակը և ամենապայազան. ընկերակցելու բոլոր ձևերը կարող են նրա մեջ տեղ գտնել, բայց և այնպես ազատությունը և անհատականությունը՝ շատ քիչ: Որովհետև լավագույն պետությունը լավագույն անհատականությունների ոչնչացմամբ է կազմակերպվում: Իբրև ընկերային տիպ՝ նա պիտի կազմակերպի բաղակցությունը, կամ կառուցումներով, բաղկացուցիչ տարրերի ներքին և արտաքին առնչությունների ուժեղությունը, դյուրությունը և մտերմությունը ուժեղացնում է նրա ամբողջական բովանդակությունը: Երկու դեպքումն էլ ի վնաս անհատականության է տեղի ունենում այդ զարգացումը, որովհետև բաղկացուցիչ տարրերը թե՛ բաղակցական, և թե՛ կառուցվածքային պետությունների մեջ իրենց պետական գործառնություն մեջն են լինում, երբ պահում են շատ ընդհանուր նմանություններ: Աշխատանքի բաժանումը շատ ավելի նպաստում է անհատական տարբերությունները ոչնչացնելուն, քան զարգացնելուն, չնախատեսնվածը միշտ մի վտանգ է. ինքնուրույնությունը ոչ մի ճանապարհ չի կարող գտնել, իսկ առանց լրացումի, կամ լրացուցիչը լինելու աշխատող գտնել, իսկ առանց լրացումի, կամ լրացուցիչը լինելու աշխատող գտնել:

տանքի բաժանում չի կարող լինել: Քաղաքակրթության ճանապարհը գնացել է այնպես, որ մարդը եղել է մի միջոց և մի գործիք հասարակության համար: Անհատը չի կարող ինքնանպատակ լինել ինքնանպատակ հասարակության մեջ:

Անկարելի է ասել, թե լավագույն կլինեն, եթե այսպես չլինեն, բայց անկարելի է նաև չտեսնել ընկերային կյանքի այս մահացու վերքերը: Դարձյալ հասարակությունն է անհատին արժեքավորող՝ որպես մայր ամենայն արժեքի: Բայց նրա ժլատությունը, անկարգապահությունը, աչառությունը, տրամաբանության և բանականության դրժումը, խոտոր և ծուռ ճանապարհները իր ընտրությունների և արժեքավորումների մեջ ստեղծում են մի ախտավոր կացություն, որ անդրադառնում է ամբողջի վրա: Անհատականության չափ հավիտենական է ընկերության գոյության և զարգացման սկզբունքը, այնպես որ մի որևէ դարաշրջանի հատուկ չի կարող լինել անհատականության պաշտամունքը: Խուլ կամ բացահայտ, նրա պայքարը՝ զանազան անուններով և ձևերով, ակոսել է մարդկային պատմությունը իր սկզբնական օրերեն: Եվ նա չի վերջանա՝ առանց սպառնալու իր վերջին եռանդն ու ուժը: Ընկերային զանազան աշխարհայացքները կամ վարդապետությունները մի բոլորով քողարկում են իրականության ճշմարտությունը, և մինչդեռ Սոցիալիզմը ամենայն ազատությունների անունովն է երգվում, իրականության մեջ նա պիտի լինի լավագույն պետական և ընկերային կազմակերպությունը բոլոր նրանց համար, ովքեր պետական որևէ այլ կազմակերպությամբ և ձևերով չեն կարողացել իրենց նպատակին հասնել: Այս անկյունից դարձյալ ոչ մի տարբերություն չկա Սոցիալիզմի և ավատական կամ կապիտալիստ պետությունների ըմբռնման մեջ: Երբ հնարավոր լինի լավագույն պետությունը, այն ժամանակ ոչ մի տեղ չի մնա անհատական նախաձեռնության, ինքնուրույնության և ազատության. այն ժամանակ կմեռնի անհատը, որովհետև պիտի ապրի պետությունը: Բայց սա կլինի մի ճշմարիտ հետադիմություն դեպի «բնությունը», որ իր մեջն այլևս մարդ չունի, այլ անանուն և գորշ զանգվածներ ու երկոտանիների հոտեր, որոնք թե չունեն, սակայն:

Մարդու գոյության մեջ համայնական ձևի ժխտումը նույնքան անհեթեթություն է, որքան սոսկ անհատական ձևի պաշտամունքը, բայց մարդկային իմաստությունը անգոր է երկուքին էլ տեղ տալու պատշաճորեն կյանքի մեջ: Կործանվող պետությունները և հեղափոխությունները վայրագ և անասնական անհատականությունների զարգացման հնարավորությունները ցուցադրում են մեզ՝ պարտադ-

րելով հավաքական կամքի ցանկալի հակազդեցությունը: Խաղաղութ-
 յան և անկախության մեջ կազմակերպված պետությունները և հա-
 սարակությունները ստրկացնող և հոտային բնազդների զարգացման
 հնարավորությունները սպառում են՝ պարտադրելով մեզ անհատա-
 կան խիզախ ըմբռնությունների հակազդեցությունը: Եվ ահա թե
 ի՞նչու, միշտ միևնույն տառապյալ մարդկությունն է, որ պիտի
 փրկել մշտապես՝ իբրև անհատ, որ չի ուզում ստրկանալ և անմարդա-
 նալ հոտային հավասարեցնող և հարթաչափող ուժերի առաջ և իբրև
 հավաքականություն ու համայնք, որ չի ուզում ոչնչանալ և տրորվել
 մի մասնավորի առաջ: Այս կարող է ընդհանուր-մարդկային նշանա-
 կություն ունենալ, բայց իբրև չափազանց ընդհանուր, այլևս ոչ մի
 տեղի և շրջանի չի կարող հարմարվել. ամեն ժամանակ ունի իր իմաս-
 տությունը, իսկ սա ոչ մի ժամանակի էլ չի պատկանում: Այդ պատ-
 ճառով էլ անտեսանելիորեն հեռու է գտնվում այն ժամանակը, ուր
 պիտի աշխատել սահման դնել անհատականությունների զարգաց-
 ման, երբ ամեն մարդ գիտե, որ մարդկային պատմությունը եղել է մի
 սահման անհատականության: Մասերի ոչնչացումով պահպանվել է
 մի ամբողջություն, որ այլևս ոչինչ չունի իր մեջ իր իսկ մասերից:
 Բանականության դրած սահմանը եղել է բանականության սահմանը,
 այդ պատճառով էլ անհատականության ազատագրությունը կմնա մի
 հավիտենական պարտականություն: Երբ աշխարհի վրա քաղաքական
 հարց չմնա այլևս, կմնա, սակայն, մեծագույնը, որ պիտի լինի վեր-
 ջին պայքարը անհատի ազատագրության:

XII

ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ

Մեր դարի սոցիալական սնունդը թերի կլիներ ամենայն ստամոքսի համար, որ դեռ չի ինքնորոշվել, որովհետև սոցիալիստական մարդ-ստամոքսի համար ինքնորոշումը մի պատահական համեմունք էր, որ առանց մեր պատերազմին չպիտի ստանար երբևիցե քաղաքացիական իրավունք այս չափազանց անհրաժեշտ կյանքի մեջ:

Բայց ինքնորոշումն էլ հերթից դուրս դարձավ հերթական մի հարց մեր դարում: Ազգային հարցի լուծման համեստությունն էր կազմում նա ամենից առաջ, և այդ օրերին նա ինքնավարություն էր, որ, սակայն, խնդրվում էր և պատահում էր նաև, որ շնորհվում. իսկ մի օր էլ, անակնկալ կերպով, ինքնավարության պայմանը դարձավ ինքնորոշումը: Փաղաքային ինքնավարություն, կուլտուրական ինքնավարություն և վերջապես ազգային ինքնավարություն մի ուղեղային մեծ հեղափոխությամբ դարձան ինքնորոշում. այսինքն, պատմության փորձը մեզ ցույց տվեց, թե չկա ճշմարիտ ինքնավարություն՝ առանց տարրական ինքնորոշման, կամ որ նույն է, ինքնավարության պահանջը ինքնորոշման պահանջն է: Թե ինչքան հեռու են իրարից այդ երկու դրացիները, մենք պարզ կտեսնենք, եթե նկատի ունենանք, որ ինքնորոշում պահանջողները ուղղում են անկախություն մասին խոսել, իսկ ինքնավարություն պահանջողները շատ հաճախ անկախություն ունեն: Ինքնորոշման ծանդաբանությունը, սակայն, մեզ պիտի ցույց տա նրա իրագործման այլանդակությունները և անկարելիությունները:

Որովհետև պատերազմը մարդկային ուժերի և կարողության սահմանները սպառելուց հետո երևան բերեց ստորմարդկային թաքնված ուժեր և կարողություններ, որոնք ինքնորոշման փայլուն ցուցանակի տակ պատերազմի տրամաբանության նոր կարելիությունները իրագործեցին:

Պատերազմի հարազատ որդիներն էին կեղծ և անկեղծ ամեն տեսակ հեղափոխությունները, և դրանք արտահայտություն գտան ամենախոնարհ և գոյություն իրավունքը դեռ չնվաճած սոցիալական համախմբումների մեջ: Իրենց հեղափոխական անկեղծության մասին մի ըոպե իսկ չկասկածողները, քաղաքական վայրկյանի ամբողջությունն ընդգրկելու համար ինքնորոշման պահանջի հաջող մոնետիկները դարձան, և մեծ պոլիտիկոսների մեջ անգամ կարելի եղավ մեկը

գտնել, որ առանց հեղափոխութեան և մի կտոր փիլիսոփայութեամբ հիմնավորեց ինքնորոշման պահանջը՝ որպէս փոքր ժողովուրդների և ազգերի մարդկայնորեն և ազատ ապրելու պահանջը: Հեղափոխութիւնը և հակահեղափոխութիւնը այս կետում եղբայրացան՝ շնորհելու և պաշտպանելու ինքնորոշումը տառապող մարդկութեան:

Սակայն, ինչ որ չէր կարողացել հասկանալ ավանդապահ, եսասեր և բռնակալ մարդկութիւնը, այդ չհասկացաւ նաև հեղափոխական, այլասեր և ազատական մարդկութիւնը: Հեղափոխութիւնը մի ստրկացնող հավասարութեան մեջ տիեզերական ոգու զգայախաբութիւնները գրգռեց և տնտեսական տարբերութիւնների տեղադրութիւնը փոփոխելով, առանց իհարկե նրան ոչնչացնել կարողանալու, քաղաքակրթութիւնը ոչնչացրեց: Իսկ ինքնորոշումը ազգերի եղբայրացման մեծ իդեալներով ազգերի կործանման լավագույն ճանապարհը գծագրեց՝ շարունակելու համար պատերազմը, որ ինքնորոշման հակառակորդներն էին սկսել:

Ահա թե ինչպէս ծնաւ ինքնորոշումը մեծ պատերազմի հրդեհներից մնացած ավերակներում: Հողից, ջրից և օդից զրկված սոցիալական խոնարհ համախմբումներ տասնյակ տարիներով պահպանել էին հավատքի պէս անհիմն ու անհենարան մի միտք, որ ժամանակավորապէս և մի նոր ձևով հող, ջուր և օդ պիտի տար իրենց չոր երևակայութեան անապատներին, մինչև որ կարելի լինէր հին ձևով և մշտապէս նվաճել իրավունքը՝ մեծերի ընտանիքում մի փոքրիկ տեղ ունենալու: Այդ մտքերից ոմանք, դեռ չծնված, արդեն հասունացել էին, շատերն էլ ընդհակառակն, իրենց մեծ տարիքին հակառակ, մանկական թոթովանքներից դեն չէին անցել: Կային, որ, սակայն, ծնվեցին, երբ հրդեհները մարելու վրա էին, և կան դեռ, որ, սակայն, չգիտեք թե ի՞նչու չծնվեցին: Ավստրիայի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի ավերակներում բոլոր ծնունդները վիժուկների կերպարանքն ունեցան, որովհետև, միևնույն հավասարեցնող պայմանների մեջ գրվեցին թե՛ հասունացածները, և թե՛ չհասները, օր-պակասները: Ինչ որ տաք էր մեկի համար, ցուրտ կլինէր մյուսին, ինչ որ շատ էր՝ քիչ, առաջ էր՝ հետո, և մեծ ու փոքր, և նեղ ու լայն, և վերև ու ներքև: Ո՞վ հասկացաւ իդեալին հասնելու սարսափելիութիւնը: Որովհետև, իսկապէս, ժողովուրդները հասնում էին իրենց իդեալին, որի իրականութիւնը սարսափելի էր ամենայն իդեալազուրկ իրականութեան պէս: Ոչ այնքան, որ անկերպարան արարածի կազմակերպութիւնը գերմարդկային ուժեր էր պահանջում փոքր-մարդկային զանգվածներից, այլ որքան ծնունդի անսպասելիութիւնը, հեղակարծութիւնը և

անակնկալությունը անընդունելի և մարդկային տրամաբանության անհասանելի դրություններ էին ստեղծում: Երկնքից ընկածի պես էր ինքնորոշումը իր առաջին օրերում: Այն, որ ամենքին էր պատկանելու, տեր չունեցավ առջի բերան և բավական ժամանակ անցավ, որ մարդիկ հասկացան, թե անգամ երկնքից ընկածի տերը առաջին հասնողն է:

Դեռ կարելի էր հաշտվել երկնքից ընկածի հետ, եթե միայն նրա տեղը գիտցվեր: Որովհետև ապշանքը, դանդաղությունը, ծուլությունը և անտերությունը տեր լինել ցանկացողների, պետք ունեցավ երկար ձևականություններ կատարելու, որպեսզի պարզ և որոշ վճռվեր, թե ո՞ւր պիտի ընկներ երկնքից ընկնողը: Այնպես հեշտ չգտավ իր տեղը նա, որ ասում էին, թե բոլորի սրտում տեղ ուներ: Եվ երբ որ գլուխը դնելու անկյունը գտնվեց, պետք եղավ առագաստի մահճիճը պատրաստել մայրանալու ձգտող նրա որդիների և որովայնի համար:

Եվ պատահեց, որ ինքնորոշումը տվին նրանք, որոնք չպետք էր տային: Ինչպես անհավատալի է քաղցած շան առատաձեռնությունը, որ բարեսրտությամբ իր որսը նվիրում է իր ընկերոջ, այնպես և նվիրվածների մեծ մասը անհավատալի էին այն ձեռների մեջ, որից գալիս էին: Ո՞վ հասկացավ այդ տալու վարպետության մեջ թաքնված առնելու իմաստությունը: Գիշատիչների առաքինությունը սարսափելի է: Ամենավատ չարիքը, որ չարը կարող է հասցնել, այդ էլ որևէ տեսակի բարիքն է. ինչքան բարի են չարերը, որ միշտ չար են մնում: Ինքնորոշումը այն բարիքն էր, որի նման չարիք աշխարհը չի տեսել: Թուրքը՝ հային, գերմանացին և ռուսը՝ լեհին, Ֆրանսիան՝ Սիրիային և բոլորը՝ Ուկրաինային:

Տիրոջ, տեղի, տալու և առնելու այս հակասությունները կարող էին պարտկվել ազգային եսի և ինքնագիտակցության համադրող միության մեջ, եթե այդպիսին գոյություն ունենար: Որովհետև, իսկապես նա, որ ստեղծում էր, դեռ նոր պիտի ստեղծվեր: Ընդհանուր մարդկայինը պիտի կազմակերպվեր մասնավոր-դասակարգային ուժերի ձեռքով, այսինքն մասը, կամ մասերը պիտի վերցնեին ամբողջի դերն ու պարտականությունները, այսինքն ազգություն պիտի ստեղծվեր ապագային տարրերից և ապագային մեթոդներով: Ինքնորոշումը իր ներքին հակասություններով մի անժխտելի փաստ պիտի լիներ Սոցիալիզմի սնանկության: Այդ պարզ կտեսնվի, երբ նկատի ունենանք, թե ինչպես կազմակերպվեց ինքնորոշումը մեծ պատերազմի հրդեհներից մնացած ավերակներում:

Առաջին հասնողը, որ եկավ տեր լինելու անտերության ինքնորոշումին, հող տվեց ամենից առաջ իր դեռ չբսած ոտներին: Կապիտալը և բռնապետությունը իրենց երևութական ազգայնացումով ստեղծել էին ժողովուրդների համակեցության տարօրինակ խառնարաններ, որոնք միայն սոցիալիստական ցնորամտության մեջ կարող էին երևակայելի լինել: Այդ միապետական Սոցիալիզմը սոցիալիստականորեն շարունակելու անհաջող փորձերը կարճ ժամանակում անհետացան, և պետք եղավ վերահաստատելու, զտում և բաժանում կատարել մի քիչ ինքնորոշվելու համար, պետք եղավ հող գտնել և նրա սահմանները գծել: Ոչ ոք չգիտե, թե ի՞նչպես եղավ, որ նա, որ միայն հայկական կարող էր լինել, վրացական եղավ, և թուրքական՝ հայկական եղավ: Ոչ մի Սոցիալիզմ մեզ չի հասցնի այդ իմաստության: Ինքնորոշվող երկրներ կային, որոնք տասնյակ տարիներով վիճել էին հողի և սահմանի մասին ու ոչ մի ելք չէին գտել. երբ պետք եղավ այդ վեճերից գործի անցնել, այն ժամանակ գործը կատարվեց՝ առանց որևէ կողմի ցանկացածը կատարվելու, ճիշտ ինչպես վեճը, որ Թիֆլիսը հային էր տալիս և Երևանը՝ թուրքին: Ու աշխարհին ամեն տեսակ ազատություններ տվող սկզբունքները բռնության տեսակներ երևան բերին, որ աշխարհը չէր տեսել: Եվ սահմաններ էին գծվում պատմության բոլոր անտրամաբանություններով, մի տեղ տնտեսությունը, մյուս տեղ կուլտուրան, մի տեղ՝ մոտավորությունը, այլ տեղ՝ հեռավորությունը, մի տեղ՝ ազգությունը, մյուս տեղ՝ բանվորությունը, մի տեղ՝ ժողովրդի կամքը, մյուս տեղ՝ իշխողների կամքը վճռում էին, թե հողի այս շերտը ի՞նչ անունով պիտի ինքնորոշվի: Լավագույնը, իհարկե, երբ այդ բոլորը համաձայն էին, բայց դա բացառություն էր, և սովորություն էր, որ մեկը միայն դրանցից վճռում էր, և մնացյալ բոլոր տրամաբանությունները ոչնչանում էին, կամ դառնում այդ ձևով վճռված ինքնորոշումների պատրաստի գերեզմաններ: Ժողովուրդների հսկայական տեղափոխություններ, կոտորածներ, տեղահանություններ և այլ տեսակի շարժումներ դառնում էին բնական հետևանքներ ժողովուրդների ինքնորոշման, որ, սակայն, ամենքին պիտի տար ամեն տեսակ երջանկություններ: Դժվար է ասել, թե ժողովուրդներին ոչնչացնելու համար ինքնորոշումից ավելի լավ ձև կա՞:

Մինչդեռ հողի ինքնորոշումը սահմանագծության հարց դարձավ: Զուգընթացաբար առաջ էր գնում նաև պատմական և ընկերային խոշոր հաստատությունների ինքնորոշումը, որ այս անգամ կոչվում էր

ազգայնացում՝ ազգի, լեզվի, օրենքների, բանակի, կրթության և այլն:

Սկզբնական հապճեպը մի անգիտակից վարպետությունամբ քողարկում էր ազգայնական հակասությունները: Երբ փորձում էին, դպրոցն ազգայնացնելով, կրթությունն ազգայնացնել, շատ քչերն ուզեցին տեսնել, թե ինչքան քիչ իրավունք ունեին ինքնորոշվելու այն մանուկները, որոնց կարելի էր ազգայնացնել՝ գուցե միայն դպրոցները փակելով: Բայց կրթվող նյութի ըմբոստությունը միայն ներելի կարող էր լինել, եթե տանելի լիներ գոնե կրթող նյութի կարողությունը և որակը: Եթե որևէ բան չէր հաջողվում սրանց, անժխտելի է, որ հաջողվում էր արմատացնել նրանց մեջ իրենց ճիգի անգործությունը, անշնորհ կապկելու առավելությունը և տառը տալու ու ոգին առնելու ազգայնացման գերազանց մեթոդը: Ով չի ուզում անցյալը տեսնել, նա գոնե պետք է տեսնի ապագան, որպեսզի կարողանա այս ձևի ազգայնացման մեջ տեսնել ոչնչացող ինքնորոշումը և համոզվել՝ ավելի մեծ տուրք տալու ժամանակին, քան կամքին և սգիտության: Այս խորհուրդն ավելորդ կլիներ, եթե չծառայեր ապացուցանելու, թե ինքնորոշումը սպանվեց նաև կրթության ազգայնացումով:

Մեծ պատերազմը նյութեր շատ ուներ իր վիժուկներին կերակրելու համար, հատկապես բանակի ազգայնացման հարցում: Որովհետև մի անգիտակից ազգայնացում կար կռվող բանակների մեջ հեղափոխությունից առաջ, երբ շատ հեշտությամբ էին կազմվում կամավորական բանակները: Ազգայնացման նախատարերքն էին դրանք, որոնք հետզհետե զանազան սրբազրություններով, հավելումներով, կրճատումներով և թարգմանություններով պիտի կատարելագործվեին:

Թիֆլիս, Երևան, 1917–1920
Բնագիր, Ձեռագիր

Վարազդատ Տերոյան

Ի՞նչ բան է Intuition-ը
 Ի՞նչ բան է Einfühlung-ը
 Կապեր և փոխհարաբերություններ
 Առարկա և ենթակա
 Արտաքին և ներքին
 Եսը և գիտակցություն (անգիտակիցը, հանճարը)
 Պատճառականությունը
 Հոգեբանական մոնիզմը
 Գեղեցիկի և ճշմարտի սահմանումը

INTUITION ԵՎ EINFÜHLUNG ՈՐՊԵՍ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԻ ՀԻՄՈՒՆՔԸ

(Մեկնաբանական մի փորձ)

I

*Մեր դարավերջի և դարասկզբի փիլիսոփայությունը անկասկած ա-
 մենալուրջ ջանքերն է կատարում, որ երբևիցե եղել են՝ հասնելու
 համար գիտություն և փիլիսոփայության բոլոր ասպարեզներում մի
 անհերքելի և անհակասական մոնիզմի: Այդ ջանքերը գոյություն ու-
 նեցել են ամեն ժամանակ էլ: Նույնիսկ երկարատև Դպրոցի ամե-
 նամեծ ներկայացուցիչներն էլ մոնիզմի իրենց ձգտումիցն են հասել
 դուալիզմին: Այսինքն, ձգտելով մարդկային ոգու անհակասական
 գործունեության, նրանք վերջիվերջո հասել են իհարկե դրան՝ հակա-
 սությունը տեղափոխելով մարդուց դուրս: Այսպես է, որ կարտեզիա-
 նիզմը մի հոգեբանական մոնիզմ է, բայց բնազանցական դուալիզմ:
 Այս մեկ օրինակը հատկանշական է այդ տեսակի բոլոր ջանքերի հա-
 մար էլ: Մտքի միևնույն ասպարեզում չէ, որ մոնիզմի որոնումը մեզ
 տալիս է դուալիզմի գյուտը:*

*Աշխարհայացքի այս երկու հիմնական տարրերը, որոնք փիլիսո-
 փայության պատմությունը սկզբից ևեթ երկու անհաշտ բանակաների
 են բաժանել, հիմնվում են իսկապես մարդու միություն և անհակա-
 սականության մի տեսակ անգիտակից, բայց ամենաուժեղ ձգտումի
 վրա: Մոնիզմի և դուալիզմի փոխհարաբերության անթիվ սահմանա-
 վորումներից ընտրելով այս երկուսը՝ մենք երևույթը բացատրում*

ենք ինքն իրենով: Միության ձգտումիցն է առաջ գալիս միության անհրաժեշտությունը, կամ փոխադարձաբար. միության անհրաժեշտությունը ենթադրում է մարդու մեջ գոյություն ունեցող, միության ձգտող մի գործունեություն: Բացի այդ, այստեղ միությունը համարյա թե նույնանում է անհակասականության հետ: (Միություն=unité, Einheit): Փիլիսոփայության առաջին թոթովանքները եղել են դրանց մասին: Միություն ասելով՝ անհակասականություն են հասկացել մի տեսակ չարտահայտված ձևով: «Ոչնչից ոչինչ առաջ չի գալիս», «Հողը հողով, ջուրը ջրով է հասկացվում» ամենահին փիլիսոփայական դարձվածքներն են, որոնք նույնության շեշտված պահանջի մեջ դնում են նաև միության և անհակասականության տարրերը: Փիլիսոփայությունը շատերը սահմանավորել են ոչ թե ըստ իր բովանդակության, այլ ըստ իր կատարած աշխատանքի տեսակին, կամ որակին: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի մտաշխատանք, որ ձգտում է միության, լինի դա բոլոր գիտությունների միասնականությունը, մի գիտության ընդհանրացումների և սկզբունքների միությունը, թե մարդու հոգեբանական գործառնությունների միությունը: Իսկ անհակասականությունը անմիջապես մտնում է միություն գաղափարի մեջ. որովհետև միությունը հասկանալով ոչ թե այլազանությունների միասնականությունը, այլ մեկություն, մենք այլևս չենք կարող տարբեր, տարբերություններ, զանազանություններ, բաղկացուցիչ մասեր գտնել նրա մեջ: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անհակասականություն, որովհետև ինչ որ նույնը չէ, մի քիչ տարբեր է, ինչպիսի ուժեղ միասնականություն էլ ունենա այդ ուրիշի հետ, կունենա անպատճառ նաև մի տեսակ հակասում: Անհակասականությունը միության վերջին ապացույցն ու ապաստարանն է:

* * *

Այս բառագիտական նախաշխատանքի մեջ խոսվեց նաև, թե ինչպես է, որ մոնիզմի այդ ուժեղ հիմունքները չեն կարողացել, սակայն, մոնիստական մի տեսական շենք պահպանել, և մոնիզմի ձգտումը այսօր էլ նույնքան ուժեղ է, որքան, երբ դեռ ոչինչ չէր կատարվել այդ ուղղությամբ: Ամենայն փիլիսոփայություն ձգտում է «վերջին խոսքն» ասել, որից հետո հնարավոր չլինի այլևս նորն ասել, կամ տարբերը: Զուր աշխատանք է այդ, իսկապես: Նոր ձևերը և շրջանակները միշտ պետք է հնարավորություն տան շատ հնություններ թարմացնելու և իբրև ստեղծագործություն երևան բերելու: Բայց մտաշխարհում մի ասպարեզ կա, որտեղ թվում է, թե կարելի է

Հասնել մի անհակասական մոտեցման, որ թվում է, թե դեռևս չի ուսումնասիրված և պեղված իր բոլոր ծալքերով: Միևնույն աշխատանքները կատարելով մի այլ ասպարեզում՝ թվում է, թե կարելի է Հասնել այնպիսի արդյունքների, որոնք կարող են տարածվել շատ ավելի հեռուները, քան իրենց բնագավառի սահմանները թույլ կուտան: Գեղարվեստական մոտեցման փորձը այդ տեսակ աշխատանքներից մեկն է: Եթե այդտեղ կարելի լինի գտնել մի անհակասական մոտեցում, այն ժամանակ նրա տարողությունը ահագին կլինի և կարող է մի քայլ ավելի առաջ տարած լինել մեզ փիլիսոփայական հիմնական առեղծվածների եթե ոչ լուծման, գոնե հարցադրության մեջ: Անցնող XIX դարում երևան եկած գեղարվեստական սիստեմները այդ մտահոգություններից ավելի աշխատել են գեղարվեստն էլ սիստեմ դարձնել, ինչպիսին եղել են դարերի ընթացքում բնագանցությունը, աստվածաբանությունը, տրամաբանությունը և բարոյագիտությունը: Այդ տեսակետից նրանք չեն կատարել իսկապես մոնիստական աշխատանք: Ծճարիտ մոտեցման փորձը գեղարվեստի աշխարհում պետք է երևան բերե այն տվյալները, որոնք գուտ գեղարվեստական գաղափարներ լինելով՝ հանդերձ՝ ունենան անհրաժեշտ լայնությունը և խորությունը՝ լինելու նաև հոգեբանական և բնագանցական գոնե օժանդակ-գաղափարներ: Պետք է փիլիսոփայության մյուս ճյուղերի ցուցադրած գաղափարներից հատկապես առարկայի և ենթակայի անլուծելի առեղծվածը մի այլ ճանապարհի մեջ դնել: Արտաքին և ներքին աշխարհի մի այնպիսի փոխհարաբերություն մտապատկերել, որ այլևս հնարավոր չլինի նյութապաշտության և ոգեպաշտության անհաշտ պայքարը:

Այս սահմաններում ահա մենք տեսնում ենք մի անսահման բեղմնավորություն այն երկու գաղափարների մեջ, որոնց մոտենալու հանդգնությունը ոչնչով չի արգարանալու գուցե, քանի որ Intuition-ի և Einfühlung-ի գաղափարները այս նպատակին ծառայեցնող և ոչ մի ուսումնասիրություն չճանաչելով հանդերձ, նրանց սոսկ վերլուծության նվիրված և ոչ մի հեղինակություն էլ չունենք ձեռքի տակ: Այդ երկու գաղափարների միայն ներկայացումն իսկ մեծ նորություն կարող էր լինել Հայերեն կարգացողների համար: Ուրովհետև Թ. Լիպսի և Ե. Ֆոլկելտի խոր ուսումնասիրությունները դրանց մասին նորություն են նույնիսկ եվրոպայում: Բայց որոշ տեսակետներով ավելի դժվար և առայժմ անհնարավոր համարեցինք այդ, քան այն, որ լինելու է մեկնաբանական մի փորձ՝ այդ երկու գաղափարները մի ուրիշ նպատակի ծառայեցնելու և ներկայացնելու՝

որպես ներքին ապրումների և անկախ մտածումների մի համեստ փորձ այդ ասպարեզում:

II

Այս հիմնական պայմանավորումներից հետո առանց լայնորեն տարածվելու Intuition-ի և Einfühlung-ի վերլուծության վրա՝ պետք է, սակայն, մի ժամանակավոր սահմանավորման ենթարկել նրանց և ապա անցնել դրված պրոբլեմին:

Մի քանի բառեր կան, որոնք մոտավորապես համապատասխանում են Հայերենի մեջ Intuition-ին. ինքնիմացություն են ասում, Հայտնատեսություն, մտատեսություն, մտահայեցություն և այլն: Երկու ազգի բառերն էլ ինքնին ոչինչ չեն բացատրում, եթե նրանց բովանդակությունը պարզ ու հստակ չէ մեզ համար:

Ճանաչողության (connaissance, Erkenntnis) տեսակներից մեկն է մտատեսությունը: Միայն ճանաչողությունը համարելով հոգեկան ֆունկցիաներից մեկը նրա տեսակների մեջ՝ ուրեմն, մնում է որոշելու մտատեսության տեղը: Փիլիսոփայության այլևս անհերքելի փաստերիցն է, որ զուտ զգայական ճանաչողությունը ամենաստոր տեսակին է պատկանում: Լիքը խաբկանքներով, ցնորքներով, թուլացիկ և խաբուսիկ գիտակցական վիճակներով զգայական ճանաչողությունը երբեք չի կարող հասարակ ժողովրդական ծանոթության սահմաններից անցնել և ընդհանուր, պարտավորիչ ու անհրաժեշտ ճանաչողության օրենքների հասնել: Միշտ կապված փորձի հետ՝ իրավամբ փորձին է վերագրում նա նաև այն, ինչ որ փորձի միջոցով չի ձեռք բերել:

Մյուս կողմից դրան հակադրված է զուտ իմացողական (conceptuel, begrifflich) ճանաչողությունը: Ճանաչողության բարձրագույն տեսակ է համարվել դա, որ զգայական ճանաչողության թերություններից զերծ է և, սակայն զերծ չէ յուրահատուկ թերություններից: Մերժելով զգայականի տուրքը, որ անմիջականություն, ուղղագծություն և փորձ է մտցնում ճանաչողության մեջ՝ իմացական ճանաչողությունը հարկադրված է եղել անընդհատ կառուցումներ կատարել, իրականությունից կտրվել՝ իրականությունը հասկանալու համար և մտքի անընդհատական անդրադարձումների տպավորություն սահմաններում մնալ: Այս «ստորի» և «բարձրի» մեջտեղ կան բազմատեսակ ճանաչողություններ, որոնք վերջին վերլուծման մեջ կենտրոնանում են այս կամ այն բևեռի վրա: Ճանաչողության

տեսությունը այդպես է եղել, և գուցե այդ է պատճառը, որ պայքարը, ներհակությունը և ինքնահակասությունը անպակաս են եղել այդպես ներկայացված իրականություն, կամ որ նույն է՝ փրկսոփայական ուղղությունների և սխտեմների մեջ: Սակայն, մի ուրիշ տեսակի ճանաչողություն կա, որ Հնարավորություն է տալիս մեկից Հոսսախաբվելուց հետո, չընկնել տատանումների մեջ՝ մյուսին դիմելու համար, այլև երկուսի փորձն ունենալուց հետո՝ չընկնել ճանաչողական սկեպտիկության և ագնոստիցիզմի մեջ: Այս վերջին տեսակի ճանաչողությունն էլ կարող է ունենալ յուրահատուկ թերություններ, բայց համարյա թե բոլորովին գերծ է այն Հիմնական թերություններից, որոնք զգայական և իմացողական ճանաչողությունը դարձնում են շատ պակասավոր, մշակման և կատարելության կարոտ գործիքներ:

Այսպես, ուրեմն, ճանաչողության երկու բևեռներից և ոչ մեկին էլ չի մոտենում մտատեսությունը: Որովհետև ճանաչողության բացառիկ վայրկյանն է նա, ուր զգայական և իմացողական գործոնները մի անգուղական համադրություն են կազմում և աչքեր տալիս դադափարներին, կամ անդրադարձում առաջին զգայական տպավորության: Նրա մեջ իրականությունը և ճշմարտությունը ակնբախություն ունեն թեև, բայց դա ոչ թե տպավորության ակնբախությունն է, այլ գյուտի և հայտնության ակնբախությունը: Հանճարի աչքերով տեսնել ենք ասում մենք մի այդպիսի մտատեսության, որ տեսնում է ոչ միայն, ինչ որ ներկա է և շոշափելի, այլև ինչ որ նրան հարակից և ներակա է, ու անտեսանելի և անշոշափելի: Ամբողջությունը տեսնել նրա մասերի մեջ, նույնիսկ մեկի մեջ, մի անգամով «տեսնել», ինչ որ անթիվ անգամներով հնարավոր չէր լինի տեսնել: Գեղարվեստական ստեղծագործության առաջին նախապայմանն է սա, որով, մինչդեռ կիրարկումը երկար ժամանակ է պահանջում, բայց երկը պատրաստ է իր առաջին մտահղացման մեջ: Բացի այդ, սովորական ինտուիտիվ ճանաչողությունը չէ սա, քանի որ մարդկային առօրյա հարաբերությունների մեջ մեզ առաջնորդում է մի տեսակ անգիտակից իրավական մտատեսություն, երբ մենք զիջում ենք, կամ պահանջում սոսկ մեր էությունը ներքին բովանդակությամբ՝ առանց խոսքի և շարժումների: Մտատեսությունը, եթե այսքան լայն տեղ է բռնում կյանքի մեջ, պակաս կարևորություն չի ընծայում նաև մարդկային ոգու գործունեության բոլոր ասպարեզների վերաբերմամբ՝ ամենաՀին ժամանակներից սկսած: Բոլոր սխտեմները, ուղղությունների սկզբնավորությունները, գրական կամ գեղարվեստական գլուխգործոցները ինքնին

ներկայացնում են մտատեսություն մի-մի փառավոր հուշարձաններ: Այդքան ընդարձակ և հին լինելով հանդերձ՝ մտատեսությունը երբեք, սակայն, չի դարձել ճանաչողական մի գործիք, նման մյուս տեսակի ճանաչողություններին: Այստեղ էլ կա անմիջականություն, բայց ոչ զգայական ճանաչողության պարզամտությամբ: Այստեղ էլ կա անդրադարձումը, բայց ոչ իմացողական ճանաչողության բեկբեկումներով և դանդաղությամբ: Իրականությունը սրա մեջ չի մշակվում, այլ վերարտադրվում իր բոլոր հատկություններով: Եթե Հ. Բերգսոնի հետ ընդունենք, որ իրականությունը մոգական է, ինչպես մեզ ներկայացնում է զգայական և իմացողական փրիստոփյությունը, այլ հոսանք է երաժշտական, ապա մեզ համար պարզ կլինի, թե ինչքան դժվար է հոսող իրականությունը նյարդային գրգռների և տպավորությունների կամ թե իրար չթափանցող, կղզիացած բառերի և գաղափարների մեջ դնել: Այդ դժվարությունը բոլորովին գոյություն չունի մտատեսության մեջ, որովհետև նա հոգեկան ուժերի մի ներդաշնակ գործակցություն է, ուր վերլուծության և համադրության աշխատանքը կատարելով չէ, որ մարդկային ոգին իրականությունը բռնում է և վերցնում: Բացի այդ մտատեսությունը իրականության սոսկ լուսանկարում չէ, ուր առարկան և ենթական անգիտակից փոխհարաբերության մեջ են, այլ մի ստեղծագործական վերարտադրություն է նույն իրականության: Բայց այս մասին հետո:

Մտատեսությունը սկզբից ևեթ մնացել է գեղարվեստական ոգևորության և ստեղծագործության սահմաններում: Նա նույնացել է մտահղացման և այս վերջինի ամենախոր ըմբռնման սահմանում: Նա երբեք չի ստացել ճանաչողական գործիքի դերը, երբեք չի ծառայել ճշմարտության որոնման, կանգ չի առել մարդկային «մտքի զրած և լուծել չկարողացած» պրոբլեմների վրա: Ամենից շատ նա եղել է զգայու ընդհանրացումը, բայց երբեք մտածելու, և ոչ էլ երկուքի համադրությունը: Մտատեսության տալով այդ նոր դերը՝ մեկ կողմից նրան հեռացնում ենք սովորական մի ճանաչողություն լինելուց, մյուս կողմից էլ՝ մի համադրություն ենք կազմում ճանաչողական երկու գործիքներից՝ զգայական և իմացողական ճանաչողությունից: Այսպիսի խոշոր դեր տալով զուտ գեղարվեստական մի գաղափարի՝ մենք դեռ պետք է վերադառնանք՝ նրա մոնիստական աշխատանքը գնահատելու:

III

Գեղարվեստական ավելի մեծ տարողություն ներկայացնող մի գաղափար է Einfühlung-ը, որի համար հայերեն և ոչ մի բառ չկա և գերմանական լեզվին հատուկ նորակազմ բառերիցն է, որով հնարավոր է եղել իրականություն պահանջներին համապատասխան մի նոր բառ գործածել: Fühlen նշանակում է զգալ, Gefühl - զգացում, իսկ Einfühlung նշանակում է մեջ զգալ, ներ զգացում: Այստեղն էլ բառը չէ հականը:

Ամենից առաջ պիտի ասել, որ Einfühlung-ը ճանաչողության տեսակներից ոչ մեկի տակն էլ չի մտնում ուղղակի կերպով: Անշուշտ, նրա ծագման բնագավառը զգայական ճանաչողությունն է, բայց ոչ զարգացման ասպարեզը: Որովհետև իբրև առարկայի և ենթակայի մի ինքնածին և առանձնահատուկ փոխհարաբերություն՝ նա առարկայի ենթակայացումն է և ենթակայի առարկայացումը: Գեղարվեստական ապրումների գերագույն վայրկյանն է դա, ուր մենք ստանում ենք տալով, փոխ ենք առնում ստեղծագործելով, մտնում ենք մի տեղ՝ մեր մեջ տեղափոխելով առարկան: Ես ինձ զգում եմ արևի մեջ, ես իմ մեջ արևն եմ զգում: Ես ինձ զգում եմ դաշտանկարի մեջ շարունակ, իմ մեջ ես զգում եմ մի դաշտանկար շարունակ: Գեղարվեստական ապրումների գագաթնացումներ և խտացումներն են սրանք, որտեղ ոչ միայն կրավորական, այլև ստեղծագործական ապրումներն են գործում ամենից ավելի: Նրա մեջ ոչ միայն մարդը, այլև արտաքին աշխարհը հապես փոխված փոխհարաբերության են մտնում իրար հետ: Ենթակայի զգայական ընդունակությունները լայնանում են և միաժամանակ կենտրոնանում: Ինչ որ նա վերցնում է, իր մեջ կատարված մի մտաշխատանքի մշակումն է միայն և այն չափով է միայն արտաքին աշխարհը մասնակից այդ աշխատանքին, որչափով նա համապատասխանում է մտաշխատանքից բխող զգայական մտապատկերների հիմնական հատկություններին և պահանջներին: Առանց Einfühlung-ի չկա գեղարվեստական ստեղծագործություն և ապրում: Կամ որ նույն է, ամենայն գեղարվեստական արժեք ենթադրում է Einfühlung-ի մի ուժածին աղբյուր կամ պահեստ: Սա էլ ճանաչողություն է, բայց գեղարվեստական ճանաչողությունը երբեք չի բարձրացել փիլիսոփայական ճանաչողության (Erkenntnis theorie): Սակայն, եթե մենք հնարավորություն ունենք գիտականից դուրս, որևէ այլ ասպարեզում հասնել մի ճանաչողության, որ մեր կարծիքով այլևս ոչ մի գաղտնիք չի կարող ծածկել իր մեջ, ինչու համար մենք նրան էլ չպիտի կարողանանք այսպես կոչված «գիտա-

կան» ճանաչողության արժեքը տալ: Դրված հարցի կիզման կետը այստեղն է: Բայց նախ պետք է Einfühlung-ի գաղափարը հոգեբանական անհրաժեշտ վերլուծման ենթարկել, հետո նրա և մտատեսությունների կապերը որոշել, և ապա անցնել դրան:

Ասում ենք Einfühlung-ը գիտակցական մի վիճակ է: Բայց դա այնքան անորոշ է, որքան, եթե ասեինք, թե զգացմունքային մի վիճակ է: Զգացմունքը, իսկապես, հոգեբանական դեռ չխուզարկված բնագավառների ընդհանուր անվանումն է. ամեն բան մտնում է նրա մեջ, նույնիսկ ճանաչողությունն էլ հնարավոր չի եղել ազատել նրանից: Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունի փխրոտփայական աշխարհայացքը՝ հոգեբանական ֆունկցիաների գնահատման գործում: Բայց այստեղ եթե Einfühlung-ը չենք դնում կամքի և մտածողության աշխարհում, այդ նրա համար չէ, որ նա զուրկ է բոլորովին կամային և մտային տարրերից: Նրա ծագումն ու կյանքն ամբողջ մի կամային գործունեություն է, ինչպես և նրա ծավալը միայն դուրս է գալիս դրանց շրջանակից և մտային շատ հատկություններ ստանձնում: Ուրեմն, այս պայմանների տակ պահելով նրան զգացմունքի աշխարհում՝ մենք տեսնում ենք, որ նա ամենից առաջ ունի զգացմունքի թափը և սրությունը՝ մեր ներքին էության ամենախոր ծալքերը փոթորկելու և թափանցողության ընդունակ դարձնելու մեջ՝ զգացմունքին խորթ մտապատկերների առջև:

Գերազանցապես գեղարվեստական է այն մոմենտը, երբ մեր մեջ գործում է Einfühlung-ը: Ամենից առաջ գեղարվեստական մի երկի ներկայությունն է, որ մեզ դնում է այդ վիճակի մեջ: Մի «գաղափար» է դա, որ մինչև այժմ միայն գեղարվեստական ապրումների հետ է կապված եղել: Բայց քանի որ ոչ մի հաստատուն սահմանափակում չկա գեղարվեստականի և ոչ գեղարվեստականի մեջ, ուստի և կարող ենք ընդունել, թե ոչ թե միայն պատճառը արդյունքն է, այլև արդյունքը՝ պատճառ: Այսինքն ոչ թե գեղարվեստական երկն է միայն, որ մեր մեջ Einfühlung-ի հոգեգործունեությունն է առաջ բերում, այլև նրա ինքնածին և բնածին ինքնագործունեությունն է, որ մի գործին տալիս է գեղարվեստական կամ ոչ գեղարվեստական արժեք: Այստեղն էլ նորից վերադառնում ենք նրա ներքին էության և առանձնահատկության:

Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունեն մարդու շրջապատը, միջավայրը, ստացած կրթությունը, ընտանեկան և հասարակական պայմաններն ու դիրքը մարդու գործերի, ապրումների և հոգեկան ուժե-

րի որակի, զարգացման և ուղղության վրա: Բայց, ինչ էլ որ լինեն արտաքին այդ պայմանները, ինչքան էլ մարդը գործելու և ղեկավարվելու լինի սկզբունքներով, օրենքներով և սովորություններով, այնուամենայնիվ մարդու մեջ առաջնակարգ դեր են խաղում մի շարք անբացատրելի ուժեր՝ բոլորովին հեռու այդ արտաքին պայմաններից և սկզբունքներից, որոնք մեզ մոտիկ և մեզ հեռու են պահում որևէ առարկայից կամ գործից: Արտաքին պայմանները երբեք երկու եղբոր նույնիսկ, միևնույն մարդը չեն դարձնում: Ինչպես նաև անհատականությունն բաղմաբովանդակ գաղափարը երբեք չի բացատրի տարբերությունները, ինչպես որ կան նրանք: Սկզբունքի քարացումը անկարելի պիտի լիներ այնքան պլաստիկ դարձնել և ստեղծել թյուրիմացությունների այն անսահմանությունը, որ սկզբունքների մեջ կա, և միայն սկզբունքների մեջ կա: Որովհետև իսկապես մարդու էությունը չեն բացատրում դրանցից ոչ մեկն էլ՝ նրա մասնակի վայրկյանները միայն, որոնց վրա իշխում է դարձյալ նրա մեջ հանգչող այդ անբացատրելի ուժը: Մարդը մի հանգույց է անթիվ կապերի և օղակների, որոնք մեկնում են բոլոր իրերից և էակներից ու խաչաձևվում նրա մեջ: Ամենայն ինչ մեզ կապում է և վանում, մեր մեջ մտնում և դուրս գալիս. այս անդադրում և անսահման ներխուժումների մեջ մենք չենք դառնում այն, ինչ որ մեզ լեցնում է, այն պատճառով միայն, որ մենք էլ լցնում ենք այն, որ մեզ կլլել է: Այս փոխհարաբերությունների մեջ բարձր է մնում անձնավորության (personnalité) գաղափարը, որովհետև նա է ղեկավարում ամեն բան: Ամեն մարդու համար էլ սերը մնում է անբացատրելի մի խենթություն. այդտեղ մարդը երևան է գալիս իր էության ամբողջ թափով, դրա համար էլ նա պիտի մնա անբացատրելի: Միայն գեղարվեստագետն է, որ անբացատրելի կապեր ունի ամեն բանի հետ: Einfühlung-ը ամեն մարդու համար ապրումների բացառիկ մոմենտն է, գեղարվեստագետի համար միայն՝ ապրելու իր տեսակը, իր մենաշնորհը: Այդ պատճառով էլ, ունենալով հանդերձ ընդհանուր-հոգեբանական հիմունք, նա չի դարձել ընդհանուրմարդկային հոգեկան վիճակ: Մենք սիրում ենք մեզ խաբել, թե մենք գործում ենք մեր սկզբունքների համաձայն, կամ հարազատ արդյունքն ենք մեր միջավայրի: Սակայն, մենք գործում ենք իսկապես այն համակրությունների (Sympathie) և հակակրությունների ազդեցության տակ, որոնք մեր մեջ առաջ են բերում իրերն ու երևույթները: Եթե անպատճառ մի անուն պետք է տալ այդ անբացատրելի ուժերին, ապա և դա մի

տեսակ համակրություն կարող ենք անվանել: Նա դառնում է մեր կյանքի բացարձակ բռնակալը, մարդը նրա ստրուկն է և խաղալիքը. արդարությունը, օրենքը, նույնիսկ ճշմարտությունը վճռվում են նրա հրամանով: Նա իշխում է հոգեկան բոլոր գործառնությունների և գործարանների վրա էլ: Որովհետև դա ապրելու տեսակն է, այդ պատճառով էլ նրա տեսակների տեսակը չէ: Այսինքն, որովհետև նա հոգու էություն մասնակցությունն է ամեն բանի մեջ, այդ պատճառով էլ նա հոգու մասնավոր մի գործառնությունը չէ: Բնախոսական և կենսաբանական, ինչպես նաև ուղեղային տեղադրությամբ չի կարելի նրան բացատրել: Ով որ սիրում է հաճախ ինքն իր հետ, իր հոգու հետ առանձին լինել, նա շատ պարզ կհասկանա թե ինչ բան է Einfühlung-ը: Մակերևութային ապրումների և լեզվական խորհրդանշանների տակ չի ընկնում նա: Նրա մասին կարելի է խոսել անվերջ, բայց ոչ մի բույս իսկ նրա էությունը մերկացնել. որովհետև, վերջապես, նա հասկացնելու համար չէ, այլ հասկանալու համար:

Einfühlung-ը գիտակցական մի վիճակ է, կարող ենք ասել մոտավորապես, բայց մի վիճակ, որ կայունություն չունի իր մեջ, այլ եսի – գիտակցության անվերջանելի կորիզի – ինքնագործունեությունն է: Նրա մեջ կարող է մտնել միայն այն, ինչ որ նրա արյունիցն է ու նրա մսից: Բայց, ավելի ճիշտ, նա իր ինքնագործունեությամբ միայն իր մեջն է առնում ամեն բան, ինչ որ պետք է իր գործունեության: Արտաքին աշխարհի մի առարկա ոչ թե արթնացնում է նրա մեջ գտնվող, բայց նիրհած տարրերը, – դա կլինեն սովորական իդեալիզմը և նրանով բացատրված պատճառականությունը, – այլ այդ առարկան գոյություն ունի կամ չունի գիտակցության համար՝ ըստ մարդու գիտակցական գործունեության պահանջին: Առարկայի գոյությունը պայմանավորվում է գիտակցության գոյությամբ ոչ թե միայն նրա համար, որ ճանաչողության տակ չընկնող մի բան չի կարող գոյություն տակն ընկնել, այլև նրա համար, որ գոյությունը՝ իբրև մտքի ստորոգություններից մեկը, չի կարող պատշաճել մտքից դուրս գտնված առարկաներին: Առարկան մի մտաշխատանքի խտացումն ու կենտրոնացումն է: Իբրև այդպիսին՝ նա ունի լինելու և դառնալու անթիվ աստիճաններ, որոնց բարձրագույն կատարը հասնում է գեղարվեստական առարկայի մեջ: Բայց դա նշանակում է արդեն, որ գեղարվեստական ճանաչողությունն է բարձրագույն ճանաչողությունը, առարկայի վերջին հնարավորությունը և մտաշխատանքի վերջին իրականությունը: Այդ վերջին հնարավորության և իրականության

մենք հասնում ենք Einfühlung-ի միջոցով: Ուրեմն, նա դառնում է ոչ միայն գիտակցական մի վիճակ, այլև ճանաչողական մի գործիք:

Ճանաչողության տեսության այս առեղծվածների մեջ սոցիոլոգիան և պրագմատիզմը մի լույս են սփռում: Առարկայի հոգեբանական գոյության հիմունքների վրա ընդհանուր և պարտադիր ճանաչողության դրոշմը կա. այն, որ մեզ ազատում է սոլիպսիզմի վտանգից, այսինքն, որ թույլ չի տալիս գոյության իրավունք տալ սոսկ անհատական առանձնահատուկ ապրումներին և մտապատկերներին ու բազմության դերն է շեշտում արժեքի առաջ գալու մեջ: Արժեքը դառնում է այն ժամանակ ոչ միայն մտաշխատանքի ընհանրականութունը և պարտադրությունը, այլև որևէ գոյության գլխավոր պայմանը: Ոսկու ներակա արժեքը ոչնչանում է ճգնափորների աշխարհում և դառնում մի առարկա, որ այնքան գոյություն ունի, որքան քարն ու հողը: Բայց նա, ինչպես և ամենայն արժեք, ստեղծվում է գիտակցության այն ինքնագործունեությամբ, որ առարկայի մեջ դնում է մի ուժածին պահեստ և ենթակայացնում է առարկան: Einfühlung-ը՝ իբրև ճանաչողական գործիք, այդ աշխատանքը կատարում է իր ինքնագործունեությամբ: Եթե այդ աշխատանքի մեջ դեր կատարեին սոսկ զգայական, կամ սոսկ իմացողական գործիքները, այն ժամանակ մենք պետք է մի դեպքում մեր ճանաչողությունը համարեինք մի լուսանկարում և արտադրություն, մյուս դեպքում՝ մի կառուցում և իրագործում ոչնչով և ոչնչից: Մատերիալիզմի և իդեալիզմի պայքարը ծնվում է այստեղն ահա: Բայց նա ոչնչանում է, որովհետև առարկայի ճշմարիտ և վերջին ճանաչողությունը այդպես չի կատարվում: Երբեք մեր զգայարանները մեր մեջ չեն բերում մի առարկա իր անվթար և անխարդախ էությունը: Ոչ էլ մեզ դնում մի առարկայի մեջ՝ առանց մեզանից մի բան պակասեցնելու, կամ նրա վրա մի բան ավելացնելու: Ինչպես նաև երբեք մեր իմացողական գործիքները մի չենք չեն շինում մեզ համար, որ ընդօրինակություն չլինի, կամ մեզ մի չենք մեջ դնում, որ խորթ չլինի: Մեկնելով իրականություն հարազատ աղբյուրներից՝ նրանք հեռանում են նրանից, որովհետև բաժանում են անմիջապես զգայական տպավորությունը իմացողական մշակումից և փոխադարձաբար, ու դրանով ստեղծում են «ներքին» և «արտաքին» կոչված աշխարհներ, որոնք միայն իբրև հակասություններ կարող են իրար մոտ դրվել և երբեք էլ չպիտի կարողանան իրար թափանցել և զգայականը իմանալի դարձնել, կամ փոխադարձաբար:

Սակայն ճշմարիտ իրականությունը մեզանից հեռանում է այդպիսի որոնումների մեջ, եթե մենք վերջ չդնենք այդ տատանումներին, եթե թույլ չտանք, որ հաղթանակի մեր երկարմատեան բնության ամենաուժեղ պահանջը՝ միությունը և մոնիզմը: Պետք է ճանաչողության բոլոր գործիքները իրար հետ ձուլել և վերցնել միայն այն, որ մեզ ազատում է սխալ շարժումներից և ուղղություններից: Պետք է մոտենալ առարկային գեղարվեստագետի աչքերով և թափանցողությամբ: Եվ այդ հնարավոր է գեղարվեստի միջոցով: Այսինքն, գեղարվեստական ստեղծագործության և ապրումներին, եթե մենք տանք իմացողական (conceptuel, begrifflich) ձևակերպություն, մենք՝ մի կողմից ընդլայնած կլինենք հենց իր բնագավառը, մյուս կողմից էլ, նույնիսկ որակով՝ բարձրացրած կլինենք նրա տարողությունը՝ հաստատուն կամուրջ ձգելով գիտության և գաղափարի միջև:

IV

Մի քանի խոսքով, եթե հնարավոր լիներ Einfühlung-ի և intuition-ի փոխհարաբերությունները պարզել, այն ժամանակ հնարավոր կլիներ նաև հոգեկան ամենախնդրուշ գործունեության մեջ տեսնել հոգու երկարմատյան և միապաշտական կառուցվածքը և ձգտումը: Այդ կլիներ մի ճանապարհ դեպի փիլիսոփայական և գեղարվեստական մոնիզմը:

Մինչդեռ Einfühlung-ը կրավորական մի ապրում է ըստ երևույթին, ուր մեծ դեր են խաղում «արտաքին» աշխարհի ազդեցությունները. intuition-ը, ընդհակառակն, մի ինքնագործունեություն է, ուր շարունակական ապրումների մեջ ստեղծվում է մի ընդհատում, մի վերադարձ և մի թռիչք, կամ հանկարծական ապրումների մեջ ստեղծվում է մի կապ, մի շարունակություն, մի գյուտ: Մի դաշտանկարի փիլիսոփայությունը դուք հասկանում եք Einfühlung-ի մոմենտում: Երբ ձեր գիտությունն սպառվել է մի պրոբլեմի վրա, դուք այդ լուծում եք intuition-ի վայրկյանում: Եթե այս երկու օրինակների կոպտությունը մի քիչ պարզում է երկուքի մեջ եղած տարբերությունը, բայց մյուս կողմից էլ ստեղծում է անվերածելի մի հակադրություն: Երկուսի մեջ էլ կան ներգործուն և կրավորական մոմենտներ, բայց միայն մոմենտներ, որովհետև երկուսն էլ տարբեր արտահայտություններ են մի հիմնական հոգեվիճակի, ուր սահմանավորող նշանակություն ունի ստեղծագործությունը: Գյուտի նման մի ստեղծա-

գործությունն է անպայման դաշտանկարի մեջ որոնած փիլիսոփայությունը:

Ուրեմն, եթե հիմնականապես և կարճորեն մի սահմանափորման ենթարկելու լինենք այդ երկուքի տարբերությունը, պիտի ընդունենք, որ Einfühlung-ը հոգեկան մի ապրելավիճակ է, ուր բացառապես գեղարվեստական ստեղծագործությունամբ մշակվում, լրացվում և ամբողջական է դառնում իմացական մտապատկերը զգայական մտապատկերներով: Զգայականի կատարած մշակումը իմացականի վրա անընդունելի է գիտնականի համար: Այդ պատճառով էլ նրա աշխատանքը վնասակար և անօգուտ է համարվում: Բայց դա մի գեղարվեստական ստեղծագործություն է հոգու ներաշխարհում և, որովհետև մի հաշտություն է ստեղծում ներքին և արտաքին աշխարհների, իմացական և զգայական հոգեվիճակների մեջ, այդ պատճառով էլ նա ճանաչողական մի նոր համադրություն է դառնում, մի նորություն ճամարտության որոնման մեջ: Ոչ թե նրանից խորշելով, այլ նրան որոշ վարժության և փորձի ենթարկելով՝ կարելի է տեսողության մի նոր հորիզոն գտնել և ավելի մոտենալ իրականության, որ ինքնին և ինքնաբերաբար է առաջարկում մեզ ավելի շուտ, քան արհեստականորեն և կամեցված ձևով:

Երկուքի մեջ եղած տարբերության առաջին եզրիցն արդեն պարզ է դառնում նաև երկրորդ եզրը: Զգայական մտապատկերների խառնակության մեջ անկարելի է լինում իրականության ճամարիտ ըմբռնումը, եթե իմացական աշխատանք չկատարվի դրանց վրա: Այստեղն էլ ուրեմն, նյութը տալիս է զգայական աշխարհը, իսկ մշակումը կատարում է իմացական գործիքը: Առաջին դեպքում հակառակն էր: Մի նկար իմացական մի ամբողջություն է, և ինչքան էլ հարազատությունամբ նկարագրվի, մեկնաբանվի ու լուսանկարվի այդ նկարը, դարձյալ հնարավոր պիտի չլինի ստեղծել այն հոգեկան ապրելավիճակը, որ գեղարվեստական մի ստեղծագործություն է դառնում մարդու մեջ միայն՝ իսկականի հանդեպ զգայական մտապատկերների մշակության շնորհիվ: Փախադարձաբար, նույնիսկ մաթեմատիկական մի խնդիր, իր կնճիռների մեջ ներկայանում [է] հոգուն, որպես զգայական մտապատկերների մի խառնակություն, երբ բացակայում է հոգեներկայությունը, իրականության թափանցումը և ըմբռնումը: Եթե հնարավոր չլինի ստեղծել մի կենտրոնացում, գտում և բեռում, որոնք կատարվում են բացառապես իմացական մտաաշխատանքով, այն ժամանակ խնդիրը կմնա մշտապես խնդիր և անլուծելի: Ընդհակառակն, դուք հանկարծ մի գյուտ եք կատարում, երբ այլևս ոչ մի բան

չեք տեսնում, բացի լուծումից, որ պատրաստվում է հոգու մեջ, առանց գիտակցական կամեցողության, այլ սոսկ լուծելու անգիտակից կամեցողության կենդանացրած կենտրոնացումից և բեռնումից: Մի սխալ քայլից խուսափում եք դուք այդպիսի ոգեներկայության մոմենտում: Սակայն ճիշտ չէր լինի, իհարկե, intuition-ը նույնացնել ոգեներկայության (Geistesgegenwart) հետ: Երկուքի մեջ ընդհանուր է կազմության արագ և հանկարծակի հատկությունը: Մինչդեռ intuition-ը մի տեղություն է և շարունակություն՝ մի անգամ գտածի և բռնածի: Նա կարող է առաջ գալ ոչ թե մշտապես այսպիսի բաղակցություն ստեղծելով, այլ նրա նշանակության շարունակական վարժության շնորհիվ էլ: Եվ այդ պարագային նա կլինի ոչ թե մի համադրություն, այլ միատարր և պատրաստի գործիք՝ իրականության ավելի մոտիկ և ավելի խոր ըմբռնման: Մեզ զբաղեցնող երկու գաղափարների՝ Einfühlung-ի և intuition-ի մեջ մատնանշված այս տարբերությունը շատ դժվարությամբ ընդունելի պիտի դառնա: Սովորաբար երկուքն էլ համարվում են տեսողական, հայեցողական, զգայական հոգեգործունեություն: Մեր մատնանշած տարբերությունը ավելի մեծ դեղաչափ է գտնում զգայական տարրերից Einfühlung-ի մեջ և ավելի մեծ իմացական՝ intuition-ի մեջ: Ընդունելով հանդերձ, որ երկուքն էլ անընդունակ են begrifflich-մտաշխատանքի, իրենց կենտրոնական և առանձնահատուկ վայրկյանում չեն կարող բառերով և գաղափարներով արտահայտվել կամ ձևակերպվել, այնուամենայնիվ, շատ հեշտությամբ նկատելի է, որ առաջինը մնում է իր ամբողջ տեղության ընթացքին այդ անընդունակության մեջ. մինչդեռ intuition-ը ինքնին անհասկանալի պիտի մնար, եթե վերջիվերջո բառական և գաղափարային մի ելք և ճանապարհ չգտներ արտահայտվելու: Իմացական տարրի ներկայությունը սրանով միայն հիմնավորված կլիներ, եթե նույնիսկ նկատի չուզենայինք ունենալ ինտուիտիվ դաստիարակության, ինտուիտիվ իրավունքի և ինտուիտիվ ճանաչողության տվյալները, որոնք անկարելի կլինեին, եթե սոսկ զգայականորեն լինեին, և ոչ նաև իմացականորեն: Մատնանշելով այս տարբերությունները՝ այժմ անհրաժեշտ է որոնել նրանց գործունեության և տարողության սահմանները՝ հասնելու համար նրանց աղբյուրի ակներին և ընձեռած ճանապարհի արժեքավորման:

Այն վայրկյանը, որ մենք բնորոշում ենք իբրև Einfühlung-ի կամ intuition-ի վայրկյան, իր մեջն ունի մի առարկա, որ կարող է «ներքին» էլ լինել, «արտաքին» էլ: Մեկ կողմ թողնելով առարկայի միամիտ և ժողովրդական հասկացողությունը՝ մենք նրա մեջ տեսնում ենք անհրաժեշտ տարրերը՝ մեզ շահագրգռող հոգեգործունեության վերլուծության տեսակետից:

Եթե կարողանանք առարկայի ինքնուրույն գոյությունը հասկանալ՝ մեկ կողմ թողնելով նրա հոգեբանական բացատրությունները, մենք կտեսնենք, որ նա չի կարող մտապատկեր լինել, ոչ թե, որովհետև հոգեվիճակ լինելուց բացի, առարկան մի ուրիշ բան էլ է, այլ նաև այն պատճառով, որ նրա ներկայությունը և նրա գոյությունը տարբեր մոմենտներ են առարկայի ինքնուրույնությունը: Իբրև ներկայություն՝ նա մի մտապատկեր կարող է լինել, իսկ իբրև մի ինքնուրույն գոյություն՝ նա այլևս չի ծագում արտաքին գրգռումներից և ներկայություններից: Նրա ինքնուրույնության մեջ կենտրոնանում և համագրվում են մի շարք ստորոգություններ, որոնք առհասարակ որևէ գոյության անհրաժեշտ տարրերն են: Մի մտապատկերի մեջ չեն կարող երբեք այդ ստորոգությունները կազմակերպվել, կամ նույնիսկ գործոն մասնակցություն ունենալ, քանի որ մտապատկերը ինքնին մի թուղցիկ և անհաստատ տևողություն է՝ պայմանավորված չափազանց հակադիր և տարբեր ազդեցություններով: Մինչդեռ առարկան պայմանավորված չէ շրջապատի, լույսի, տեսողության, կամ զգայական անկյունի ազդեցություններով, այլ դրանցից անկախ լինելու, տարբեր լինելու մեջն է պահպանում իր ինքնուրույնությունը և գոյությունը:

Այսպես կոչված «փորձառական» հոգեբանության փորձերը երբեք չպիտի կարողանան առարկայի գոյությունը հիմնավորել և հետևողականորեն պիտի հասնեն առարկայի պայմանավորված գոյության՝ չկարողանալով հասնել պայմանավորված գոյության առարկային:

Մյուս կողմից, առարկայի վերադիրները կամ հատկանիշները (attribut) բավարար չափով չեն լուսաբանում առարկայի ինքնուրույնությունը, եթե հատկանիշների ըմբռնողությունը չընդարձակենք մինչև ստորոգություններ: Այստեղ էլ դարձյալ մի բռնություն կլինի դադարների վրա, եթե փոփոխական, չարժական և վերլուծական հատկանիշները նույնացնենք ստորոգությունների հետ, որոնք ըստ ամենայնի անփոփոխելի են և գերազանցապես տևողական, որովհետև տևողությունն է այն էական և վճռական մոմենտը, որ հատկանիշը ստորոգություն է դարձնում և մտապատկերը՝ առարկա:

Առարկայի ինքնուրույնության մեջ վճռական տեղ են բռնում ուրեմն քանակը, որակը, հարաբերությունները և լինելությունը, այսինքն այն հիմնական ստորոգությունները, որոնք առարկայի պատահական, պայմանավորված և հոգեբանական գոյություն տալիս են տեական, անհրաժեշտ և իմացական հիմունքներ: Եթե առարկան մի մտապատկեր է, այն ժամանակ նրա մեջ չեն կարող գոյություն ունենալ առարկայի գոյության հիմունքները. կամ որ նույն է, առարկան չի կարող մտապատկեր լինել: Սակայն ոչ ոք չի կարող ժխտել առարկայի ինքնուրույնությունը: Հետևաբար նրա մեջ կարելի պիտի լինի գտնել այն անկյունաքարը, որ նրա ինքնուրույնության հետ ֆունկցիոնել հարաբերության մեջ է մտնում՝ իմացական դարձնելու անիմանալին:

Եվ, իսկապես, ուրիշ ճանապարհ չկա, եթե հրաժարվում ենք առարկան մտապատկեր ընդունելուց, կամ սոսկ մի մտաիր: Այսինքն ոչ թե առարկայի արտաքինությունն է նրա ինքնուրույնության հիմքը, ոչ էլ նրա ներքին մտապատկերումը՝ նրա ինքնուրույնության վախճանը, այլ առարկայի և ենթակայի ստորոգելիական հիմունքներն են ֆունկցիոնել կապակցության մեջ, և այդ պատճառով միայն հնարավոր է դառնում իմացությունը և առարկան: Առարկայի ինքնուրույնության հիմունքները զուգակցվում են իմացության ինքնուրույնության հիմունքներին և «արտաքինը» հնարավոր է լինում՝ «ներքինը» հիմնավորելով, կամ փոխադարձաբար, մեկը մյուսին չի պայմանավորում, ոչ էլ նախընթաց է, բայց զուգակցվում է՝ փոխադարձ ինքնուրույնությունները պահպանելու համար:

Մնալով մեզ հետաքրքրող խնդրի սահմաններում, չենք կարող այնուամենայնիվ չչոչափել իմացաբանական և բնագանցական այս առեղծվածները, որովհետև վերջիվերջո եսի և գիտակցության մեջն են առնում իրենց ծնունդը ամեն տեսակի ապրումները և հոգեվիճակները: Այս կոպիտ բացատրությունը կարող է շատերին մտերիմ լինել, բայց չի կորսնցնում այս մտաչենքի մեջ իր անհրաժեշտ դերը, քանի որ մենք նույնացնում ենք առարկա-ենթակա, արտաքին-ներքին և նման հասկացողությունները, ու ֆունկցիոնել կապակցության մեջ ավելի պատկերավոր և դիտմբռնելի դարձնում: Այս տեսակետից, ոչ նվազ ձեռնտու է նաև մի այլ տեսակի բացատրությունը՝ նույնպես հանրածանոթ, թե գիտակցության ծալքերումն է հանգչում Անգիտակիցը՝ որպես նրա ենթանյութը, նրա նախապայմանը և սկզբնական ձևը: Իմացաբանական մի առեղծված է հանճարի ստեղծագործության յուրաքանչյուր մասնիկի վերլուծությունը, ինչպես նաև նրա ստեղ-

ծագործությունների ամբողջությունը, որովհետև նրա ստեղծած բազմաթիվ աշխարհները գիտակցության ինքնագործունեության բարձրագույն զարգացման են հասնում և իմանալի կացուցանում, ինչ որ չէր եղել սովորական և հասարակ մտքի համար: Բայց այդ ստեղծագործության ամբողջությունը անհերքելիորեն ցույց է տալիս անգիտակից ուժերի կուտակումը՝ թե՛ որպես հանգչող, չարտահայտվող հոգեգործունեություն և թե՛ որպես վերջիվերջո անիմանալի նպատակների և իդեալների հետապնդում: Կամա-ակամա մարդն ապաստանում է նշանների և նմանությունների տակ՝ զգալով հանդերձ, որ ճշմարիտ իրականությունը ոչ միայն ավելին է, այլ գուցե նաև բոլորովին տարբեր: Բայց այսպիսի շենքերի արժեքը չի կորսվում երբեք, եթե հնարավոր է լինում անհակասական մի համագործության վերածել բացատրությունների նոր տեսակը:

Ահա այս վերապահություններով պետք է շարունակել Intuition-ի և Einfühlung-ի վերլուծությունը և դասավորությունը:

Ոչ միայն այդ երկուքը, այլ նաև հոգեկան գործունեության բոլոր տեսակներն էլ միևնույն բացատրությունն են ընդունում այս շրջանակի մեջ: Թողնելով մյուսները՝ մենք երկու խոսքով պիտի աշխատենք Einfühlung-ի և Intuition-ի ըմբռնումը տալ վերոհիշյալ վերապահումներով:

[Թերի է]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդաստ Տերոյան]

ԿՈՒԵԿՏԻՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻ ԶՈՒՇԱՐՁԱՆ

Կոլեկտիվ աշխատանքը՝ իբրև հակադրություն անհատական աշխատանքի, մեծ հավակնություններով առաջադրվում է հատկապես մեր դարաշրջանում, երբ թվում է, թե անհատականությունը սպանել է արդեն իր բոլոր հնարավորությունները, և միակ ճանապարհը, որ նոր է, որ դեռ փորձված չէ, որ լիքն է անասելի հնարավորություններով – այդ միակ ճանապարհը կոլեկտիվ աշխատանքի ճանապարհն է: Ինչքան էլ այն մեկի արժեքը մարդկության դարավոր փորձի անժխտելի հատկություններն ունի, և գուցե, չափազանցություն լինի ասել, թե սպառել է արդեն իր բոլոր հնարավորությունները, այնուամենայնիվ նա անցյալին է վերաբերում, և մեր հայացքը մշտապես կաշկանդում է արդեն մեր հետևում փռված ուղիների և արահետների վրա, առանց հեռանկարի (որ միշտ առջևում պետք է լինի) և առանց ապագայի, որ մենք ուզում ենք նոր լինի և մեր ստեղծագործական աշխատանքի մեջ մեզ ամեն բոլոր ցույց չտա կրկնություն և հնություն:

Սակայն այս պահանջը մեզ ներկայանում է, իբրև կատաղի անհատապաշտություն դեմ բնականորեն առաջ եկած մի հականերգործություն, և որպես այդպիսին՝ նրա բնորոշ հատկությունը դառնում է ֆորմալ և բացասական: Կոլեկտիվ աշխատանքի պահանջը միևնույն ժամանակ դեռ էական և դրական ոչ մի հատկություն ցույց չի տալիս: Եվ, իսկապես, ի՞նչ է նշանակում կոլեկտիվ աշխատանք:

Առանց խոր վերլուծության մեջ մտնելու կարող ենք ասել, որ կոլեկտիվ աշխատանքը տեխնիկայի և ինդուստրիայի մեջ երևան է գալիս գերազանցապես իբրև անհատական ուժերի և էներգիայի ներդաշնակում, համաձայնեցում, համադրում և գումարում: Հատկապես այս ասպարեզում աշխատանքի բաժանումը, մեկ կողմից վերջնական զարգացման հասցնելով անհատական ուժերի և էներգիայի օգտագործման մասնագիտացումը, մյուս կողմից անկարելի է դարձնում դրանց նպատակահարմար զարգացումը՝ առանց կոլեկտիվ հարաբերությունների կապերն ավելի սերտացնելու: Ավելի պարզ ասելու համար՝ աշխատանքի բաժանումը, որ մեր դարաշրջանի կուլտուրայի բնորոշ գիծն է, ինքնին արդեն մի անժխտելի ապացույց է, որ մասնագիտացման (անհատականացման) ճանապարհը անվրեպ կերպով տանում է մեզ կոլեկտիվացման ուղիների վրա: Ուրեմն, աշխատանքն ինչքան անհատականանում է, այնքան, և ավելի՝ կոլեկտիվանում: Այստեղ ոչ մի հնարավորություն չկա ավելի մանրամասնորեն կանգ առնելու այս, ըստ երևույթին, անընդունելի տարակերպության վրա: Մեր մտքի թելը շարունակելու համար այսքանն էլ բավական էր որպես մի

առաջադրություններ՝ թե տեխնիկայի և ինդուստրիայի աշխարհում մեր կուլտուրայի բնորոշ գիծն է աշխատանքն անհատականացնել կուլեկտիվացնելու համար:

Սակայն, մտքի աշխարհում կուլեկտիվ աշխատանքը մնում է իբրև մի ցանկություն միայն, մեթոդական մի նմանողություն, որ մենք ավելի շուտ ձևակերպում ենք, բանաձևում, դնում կուլեկտիվ շրջանակի մեջ, կամ անվան տակ՝ առանց դեռևս հասած լինելու այնտեղ, ուր աշխատանքն, ըստ էության, կուլեկտիվ է դառնում: Մի սեղան շինելու համար, պարզ մասնագիտացման դեպքում, մեկը շինում է ոտները, մի ուրիշը՝ երեսը, երրորդը՝ կողքերը, դարակները, փականքները, հղկումը և այլն: Իսկ որպեսզի մի միտք հանրօգուտ նպատակների ծառայի, և իբրև այդպիսին հասարակության առաջարկվի, ո՞վ կարող է ցույց տալ, թե ո՞վ շինեց այդ մտքի ոտները, այդ մտքի երեսը, այդ մտքի դարակները և այլն: Ամենամեծ ժողովրդականության և ընդհանուր հավանության արժանացած միտքն անգամ, իր հիմքում ինչքան էլ որ բազմաթիվ աղբյուրներ ունենա, իր ծագման և ձևակերպման մեջ, սակայն, մնում է անհատական: Այն բոլոր ուղղումները, հապավումները և հավելումները, որ կարելի է անել այդ մտքի վրա, դառնում են կրճատումներ և կարկատաններ, հաճախ բառերի փոփոխություններ՝ առանց հիմնական և բաղկացուցիչ տարրերի ստեղծագործությունը խանգարելու:

Եվ, սակայն, կուլեկտիվ աշխատանքը մտքի աշխարհում նույնքան հրամայականորեն տրվում է, որքան տեխնիկայի և ինդուստրիայի մեջ, ըստ որում մեր դարաշրջանի կուլտուրայի բնորոշ գիծը մեզ ցույց է տալիս առաջադիմության մի ճանապարհ միայն՝ աշխատանքի բաժանման շնորհիվ՝ աշխատանքի կուլեկտիվացում: Այդ պահանջը ոչ այնքան արդեն գոյություն ունեցող տվյալների քմահաճ ընդհանրացման արտահայտություն է, որքան իրական կյանքի զարգացման առարկայական միտումների խոր թափանցողության արդյունք: Պատմականորեն մեզ հայտնի բոլոր փաստերը մեկ կողմից այդ ձգտման անդիմադրելի դրսևորումը ձևակերպելով՝ ցույց են տալիս մյուս կողմից աշխատանքի այդ մեթոդի բոլոր թերություններն ու առավելությունները: Դրա համար է, որ ովքեր որ լրջորեն չազդրված են նրա հաջողություններով, պետք է շտապ ընդհանրացումներից ավելի կանգ առնեն կոնկրետ օրինակների և փաստերի վրա՝ աշխատելով առինքնել այդ օրինակի բոլոր դրական նվաճումները:

Գիտական մտքի կուլեկտիվ աշխատանքի մի հսկա հուշարձան կա այս րոպեի աչքիս առջև, և որ ինձ առիթ տվեց այս փոքրիկ հոդվածով ընթերցողներին ծանոթացնելու համառոտակի այդ մեթոդի մի քանի դրական առավելություններին:

Ինչն Հարյուրական թվականներից Փարիզում ծրագրվում է կազմել մի փիլիսոփայական բառարան: Դեռ 1898 թվին Սորբոնի տրամաբանության դասախոս Ա. Լալանդը մի հոգվածով կենտրոնացնում էր ուշադրությունը «փիլիսոփայական լեզվի և փիլիսոփայության մեկություն» (Einheit) վրա: Իսկ 1900 թվին փիլիսոփայության միջազգային կոնգրեսին նույն անձնավորությունը մի տեղեկագիր էր ներկայացնում «փիլիսոփայական լեզվի քննադատության և ամրապնդման» մասին: Մյուս կողմից, մի ուրիշ փիլիսոփա՝ Բ. Լեոն, զանազան միջոցներ էր մտածում հիշյալ համագումարի աշխատանքները շարունակելու համագումարից հետո էլ, որով հնարավոր լինի գիտնականների և փիլիսոփաների միջև մտքերի հաճախակի և սերտ փոխանակություն հաստատել: Այս ընդհանուր տրամադրությունները ջերմ արձագանք գտան Ֆրանսիական փիլիսոփայական ընկերության մեջ, որը իր նյութական և մտավորական հովանավորության տակ վերջրեց փիլիսոփայական բառարանի կազմության աշխատանքը: 1902-ից սկսած ընկերությունն իր բյուլետեններում սկսեց հրատարակել բառարանը, և 1923 թվին վերջացավ ամբողջ գործը: Հետագայում արդեն գրքի ձև ստացավ բազմաթիվ ուղղումներով, լրացումներով և հավելվածներով: Իմ ձեռքի տակ գտնվում է 1928 թվի հրատարակությունը՝ երկհատոր, մեծագիր 1104 էջից բաղկացած գիրքը:

Ամբողջ գործը և աշխատանքը, իր սկզբնական տարրերից սկսած, խնամով մտածված և հաջողությամբ կիրառված կոլեկտիվ աշխատանքի մի պերճախոս հաղթանակ է: Այդ շատ պարզ երևում է առաջաբանի հետևյալ մի քանի տողերից, որ թարգմանաբար տալիս եմ, որովհետև դժվար է ավելի խտացած, ավելի շոշափելի, ավելի ճշգրիտ կերպով պատկերացնել այդ մեթոդը:

«Երկի տեքստը առաջին խմբագրությամբ կազմել՝ միջին հաշվով հիսունական էջ ունեցող հատվածներով. տպագրել այդ հատվածները «փորձական տետր»-ի ձևով և լայն լուսանցքներով, այնպես որ հեշտությամբ կարելի լինի ծանոթություններ գրել նրա վրա: «Տետրերն» այդ վիճակի մեջ հղել ընկերության անդամներին և ֆրանսիացի ու այլերկրացի որոշ թվով թղթակիցներին, որոնք այդ ձեռնարկին մեծ շահագրգռություն էին ցույց տալիս. հավաքել ու համեմատել նրանց քննադատությունները, հավելումները և դիտողությունները: Վերջնական տեքստի մեջ պահպանել այն ամենը, ինչ որ ընդունելի էր եղել անվիճելի կերպով, կամ, առնվազն, ընթերցողների գրեթե միաձայն հավանությամբ: Փիլիսոփայական ընկերության տարեկան մեկ կամ երկու հավաքություններին ներկայացնել ամենավիճելի կետերը, առաջ բերել մի նոր դիսկուսիա և, հնարավորության սահմաններում, մի ընդհանրական դատողության արտահայտություն ստանալ, — վերջապես բոլորը բաղդատել և այդ բաղդատությունից

Հանել տեքստի վերջնական խմբագրությունը: Ընթացիկ ծանոթություններ ձևերի ներքնահարկում տեղավորել անձնական ու տարամետ կարծիքները, հավաքությունների ընթացքում փոխանակված խորհրդածությունները և լրացուցիչ դիտողությունները, որոնց բնական տեղը բուն իսկ հոգվածի մեջ չէր կարող լինել: Ահա՛, ընդհանուր գծերով, այն կարգը, որին պետք եղավ հետևել այդ երկը կազմելու համար»:

Իհարկե, սկզբից եթե, Լալանդը և երկու-երեք ուրիշ փիլիսոփաներ (որոնք այդ երկար ժամանակաշրջանում մի քանի անգամ փոփոխվում են այն պատճառով, որ դրանցից երկուսը մեռնում են, ուրիշները, այլ պատճառներով հեռանում անմիջական աշխատակցությունից) իրենց վրա վերցնում են ամբողջ գործի սև աշխատանքը, այսինքն այն բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները, որոնք վերևում մեթոդական ձևով խտացված ներկայացվեցին՝ մինչև վերջնական խմբագրության պատրաստությունը: Գիտական համագործակցության այս նոր եղանակը այնքան անակնկալներ ուներ և տարածվեց այնքան երկար ժամանակաշրջանի վրա (ավելի քան քսան տարի), որ ստիպված եղան մի քանի տառեր մեկից ավելի «վերջնական» խմբագրության ենթարկել և, ուրեմն, մի քանի անգամ նոր տպագրել: Ի վերջո Հնարավոր եղավ տեխնիկապես համարյա անթերի մի գործ դուրս բերել, ըստ որում, ինչքան որ մտավորական միավորության (մեկության) համար նախաձեռնողները ներկայացնում էին ամենայն հեղինակավորություն և առավելագույն կարողություն, նույնքան և տեխնիկական դժվարությունները հաղթահարելու համար պակասում էր փորձը և բովանդակությանը համապատասխանող ձևը:

II

Մի քանի խոսքով փորձենք տալ բառարանի նկարագրությունը:

Յուրաքանչյուր հոգված տալիս է առաջադրված տերմինի «տեխնիկական» սահմանավորումը. դրան հետևում է անմիջապես այդ սահմանավորման քննադատությունը, ուր ի միջի այլոց մտնում են բառի և գաղափարի լեզվաբանական առումները և փոփոխությունները, որոնք պատմականորեն առաջ են եկել զանազան դարաշրջաններում: Էջի ներքնահարկում տեղավորված են նույն տերմինի մասին եղած զանազան դիտողություններ և ծանոթություններ, որոնք, ըստ մեծի մասին, կամ տեխնիկական սահմանավորման դեմ տարամերժ և հակառակ կարծիքներ են պաշտպանում, կամ էլ պատմական ու նոր լուսաբանություններ են տալիս բառի սեմանտիկ (նշանակագիտութ-

յուն)¹ արժեքի մասին: Յուրաքանչյուր տերմինի մոտ նշանակված են գերմաներեն, անգլերեն և իտալերեն համապատասխան բառերը: Երբեմն հոգվածի կազմի մեջ, կամ թե նրա քննադատության և ծանոթությունների մեջ նշված են նույն տերմինի տարբեր առումները կամ նշանակությունները՝ այդ լեզուներից մեկի կամ մյուսի մեջ: Եվ վերջապես, այդ բոլորից հետո տրված է նույն բառի միջազգային արմատը:

Արժե մի քանի խոսք ասել այս միջազգային արմատի մասին:

Մարդկային ոչ մի գիտություն այնպես հավակնություն չունի լինել բացարձակ, ընդհանրական և տիեզերական, որպես փիլիսոփայություն: Եվ, սակայն ոչ մի գիտության մեջ աշխատանքի միջոցներն ու գործիքները (այս դեպքում բառերն ու գաղափարները) այնքան անկայուն, անհաստատ, փոփոխական և առաձգական չեն, որքան փիլիսոփայության մեջ: Առաջին և վերջին սկզբունքների գիտությունը, որ ուզում է ընդհանուր մարդկային արժեք ներկայացնել, ամենից ընդհանրականը և տիեզերականը լինելը, պարտավոր է ունենալ հրամայաբար, իր արտահայտության միջոցների համար գոնե, ընդհանրականորեն և տիեզերականորեն ընդունելի ձևեր և նշաններ: Մաթեմատիկայի օրինակը վարակիչ է, ինչպես նաև երաժշտության օրինակը. երկուսն էլ ունեն ընդհանուր-մարդկային լեզու: Փիլիսոփայության համար այդպիսի լեզու մեծ անհրաժեշտություն է: Այդ պատճառով էլ փիլիսոփայական ընկերությունն ընդունեց իդո միջազգային լեզվի արմատները իր բոլոր տերմինների համար: Էսպերանտոյի կատարելագործված վերամշակությունն է իդո-ն, որի նախդիրների և ածանցումների ըստ ամենայնի կանոնավոր և կատարյալ կիրառումը այդ արհեստական լեզվին տվել է մեծ ճկունություն և ճշգրտություն. մի բան որ այնքան անհրաժեշտ է փիլիսոփայական լեզվի համար: Այսպես, ուրեմն, միջազգային լեզվի աջակցության դիմելը, թեկուզ միայն արմատների ընտրության հարցում, ոչ միայն տեխնիկապես լուծում էր առաջադրված խնդիրը, այլև ըստ էության, այսինքն, փիլիսոփայության ընդհանուր-մարդկային արժեքի հաստատման տալիս էր իր անհրաժեշտ, պարտադիր տուրքը: «Ընդհանուր լեզու» գտնելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն գաղափարների և կոնցեպտների մասին ունենալ որոշ և հաստատուն սահմանափակումներ, այլև դրանց արտահայտիչ նշանների և բառերի միօրինակ և միատեսակ ձևեր:

¹ Փիլիսոփայության մի նոր ճյուղ, որի համար և ստեղծված է այդ նոր բառը և աշխատում է տալ տերմինների իմաստի պատմական ուսումնասիրությունը իր այն փոփոխություններով, որոնց ենթարկվել է նա զանազան ժամանակներ:

Բոլոր նշանավոր փիլիսոփաներից կան անթիվ մեջբերումներ և քաղվածքներ, հատկապես «քննադատություն» և «ծանոթություններ» բաժնում: Բայց ավելի արժեքավոր են հենց տերմինի սահմանավորման մեջ մտած քաղվածքները: Որևէ ժամանակ, որևէ փիլիսոփա, որ կարողացել է այս կամ այն տերմինին տալ այնպիսի մի սահմանավորում, որ մինչև այժմ էլ մնացել է անվիճելի և անգերազանցելի – այդ սահմանավորումը վերցնում են նույնությամբ՝ տալով հանդերձ նրա թարգմանությունը: Այսպիսով, միևնույն ընդհանուր նպատակին համագործակցելու են գալիս միևնույն կոլեկտիվ աշխատանքի մեջ նաև անցյալ դարաշրջաններում նույն գործի վրա աշխատողներն ևս:

Ոչ մի տեղ մարդկային լեզվի թերություններն ու անկատարություններն այնպես զգալի և շոշափելի չեն, որպես փիլիսոփայություն մեջ: Այդ մասին շատ փիլիսոփաների մոտ կտեսնեք նմանօրինակ գանգատներ: Որպեսզի հնարավոր լինի յուրաքանչյուր գաղափարին մի տերմին միայն տալ, կամ, ինչ որ նույնն է, յուրաքանչյուր տերմինին միայն մի գաղափար տալ, դրա համար անհրաժեշտ լինե՞ր գուցե շատ երկրներում պատրաստել նմանօրինակ գործեր, որոնց ընդհանրական համեմատությունից կարելի կլինե՞ր պատրաստել մի ընդհանուր-մարդկային փիլիսոփայական լեզու՝ ընդունելի բոլոր լեզուների համար: Այս լայնածավալ մտահոգությունը տիրապետում է սույն բառարանի սկզբից մինչև վերջ: Որպես այդ ընդհանուր նպատակի նախապատրաստման մի տուրք՝ աշխատակիցները ամեն անգամ հրապարակ են բերում միևնույն տերմինի բոլոր այդօրինակ թերությունները: Որպեսզի դա միայն քննադատություն չլինի, այլ նաև ստեղծագործական աշխատանք, յուրաքանչյուր տերմին այնքան սահմանավորման է ենթարկվել՝ համարագրված առանձին հատածներով, որքան տարբեր առումներ որ ունի: Այդ տարբերությունները երբեմն նաև բարդանում են փիլիսոփայության գանազան դիսցիպլինաների մեջ գործածվելու պատճառով:

Վերջապես, երկի նկարագրության համար անհրաժեշտ է մատնանշել ընդարձակ «հավելվածը» և «հավելումները», որոնք անխուսափելի էին դառնում շնորհիվ այն հանգամանքի, որ երկար ժամանակաշրջանում պատրաստվեց գործը, և աշխատակիցները ցրված էին գանազան տեղեր ու երկիրներ, և իրենց դիտողությունները պարտադիր կերպով ու որոշ ժամանակի սահմանում չէր, որ պետք է հաղորդեին:

Մտածել, թե համագործակցության նման եղանակը կարող էր շարունակվել անվերջանալիորեն, և ունենալ միայն որոշ պերիոդներ, որոնք պետք է հնարավորություն տային այդ ժամանակաշրջանում կատարված աշխատանքների հանրագումարը կատարել և ամբողջա-

ցումը, որպեսզի ավելի մեծ թափով շարունակվեն աշխատանքները – այդ չէ՞ր նշանակում արդյոք վերջ տալ գիտական աշխատանքների անարխիկ վիճակին, որի մեջ գտնվում է նա ներկայումս և կազմակերպություն մտցնել այնտեղ էլ: Օսվալդի սիրելի մտորումներից է այս, որի համար, սակայն, նա ուրիշ եղանակներ էր առաջարկում:

III

Մի քանի տերմիններից քաղվածներ կատարելով և վերլուծությունը տալով՝ գուցե, հնարավոր լինի ավելի ճիշտ գաղափար կազմել այս գործի որակի մասին: Վերցնում ենք, հատկապես, հետևյալ երեք բառերը. կոմմունիզմ, կոլլեկտիվիզմ, մատերիալիզմ: Թեև նման բառեր, որոնք մեզ հետաքրքիր կարող էին լինել, այնքան էլ չափ չեն, բայց և այնպես այսքանն էլ բավական է ցույց տալու այն մեծ ձգտումը, որ ունեցել են աշխատակիցները՝ պահպանելու հնարավորությունն սահմաններում, միևնույն գաղափարի կամ վարդապետությունից բոլորովին հակառակ, նույնիսկ հակասող արտահայտությունների առարկայական բանաձևումը:

«Կոմմունիզմ

A. Հասարակական կեցություն, որ նկարագրված է Պլատոնի Հասարակապետության մեջ:

B. Տնտեսական և հասարակական ամենայն կազմակերպություն, որի հիմքը անհատական սեփականատիրության հակադրված համայնական սեփականատիրությունն է և հասարակության ակտիվ միջամտությունն՝ անհատների կյանքի մեջ:

C. Մասնավորապես (Կարլ Մարքսի և Էնգելսի Կոմմունիստական մանիֆեստ, 1847) – մի վարդապետություն, որի բնորոշ գծերն են՝ անհատական հողային սեփականատիրության և ժառանգության ոչնչացումը, փոխադրության և արտադրության միջոցների սոցիալիզացիան, հանրային կրթությունը, վարկի կազմակերպումը պետության ձեռքով և աշխատավորների կազմակերպումը՝ նրա ղեկավարությունով»:

Հոգվածի քննադատության մեջ կարգում ենք.

«Այս տերմինը իր ընդհանուր նշանակության մեջ թե՛ անորոշ է և թե՛ զորեղ. նա առաջադրում է կատարյալ սոցիալիզացիա ոչ միայն արտադրության միջոցների, այլ նաև սպառման առարկաների վերաբերմամբ, նա նույնիսկ սերտորեն միանում է (գուցե վատ հասկացված կամ չափազանցված պղատոնիզմի միջոցով) ընտանիքի քայքայման գաղափարին, ծնողների ու երեխաների ամբողջական բաժանման գաղափարին և պետության կողմից սրանց տրվելիք համայնական կրթության գաղափարին: Այս նշանակությունը, սակայն, կայուն չէ: Փրանքը կոմմունիստներին (որոնք հեղափոխում են միայն սեփակա-

նատիրութիւնը) Հակադրում է ֆալանստերյանները, որոնք խորտակում են նաև ընտանիքը: Բայց այս զանազանութիւնը թվում է, թե քիչ գործածական է: Ներկայումս այս բառը գործածվում է, Հատկապես, բնորոշելու Համար այն վարդապետութիւնները, որոնք բխում են մարքսիզմից, ռուսական սովետիզմից և երրորդ ինտերնացիոնալից»:

«Կոլլեկտիվիզմ».

A. Նորաբանութիւն: Այս տերմինը ստեղծվել է Բազելի կոնգրեսում (1869)՝ Հակադրելու Համար պետական սոցիալիզմին, որ ներկայացնում էին Հատկապես գերմանական մարքսիստները, ոչ-պետական, ոչ-կենտրոնացնող սոցիալիզմը, որ ներկայացնում էին Հատկապես Ֆրանսիացի, բելգիացի և շվեյցարացի պատգամավորները: Առաջին անգամ գործածել է Լոկլում Հրատարակվող շվեյցարական «Պրոգրես» թերթը, 1869 թ. սեպտ. 18-ին:

B. Զանազան անհատական պատճառներով այդ տերմինը փոխել է իր այս մասնավոր իմաստը: Ժ. Գեդը, որ սկզբում միացած էր Ժյուրայի կոլլեկտիվիստական դպրոցին (A նշանակութամբ) շարունակեց նույն անունով բնորոշել իր վարդապետութիւնը, թեև անձնապես նա այդ ձևափոխել էր Հսկայական չափով և մարքսիզմի կողմ կատարած թեքումով: Եվ Ֆրանսիայում կատարած իր պրոպագանդի ազդեցութեան շնորհիվ մարքսիստական, Հեղափոխական սոցիալիզմը այնտեղ Հայտնի դարձավ կոլլեկտիվիզմ անունով:

C. Դրա Հետևանքն այն եղավ, որ այդ բառն ընթացիկ լեզվի մեջ ձգտում է բռնել սոցիալիզմ տերմինի տեղը՝ ավելի ճշգրտելով ու նեղացնելով վերջինի նշանակութիւնը: Որպես Հակադրութիւն ավելի լայն իմաստով վերցրած սոցիալիզմի (Լերու, Ֆուրիե, Օվուեն և այլն)՝ նա կիրառվում է սոցիալական այնպիսի մի ռեժիմի Համար, որի բնորոշ գիծը՝ քաղաքական տեսակետից՝ դեմոկրատիկ սկզբունքն է, իսկ տնտեսական տեսակետից՝ այն Հանգամանքը, որ արտադրութեան միջոցների և գործիքների սեփականութիւնը կոլլեկտիվ է, այսինքն, պատկանում է կամ արտադրական ընկերութիւններին, կամ Համայնքներին կամ էլ նույնիսկ պետութեան (չնայած բառի ծագման): Տես՝ Վանդերվելդ – Կոլլեկտիվիզմ և տնտեսական էվոլյուցիան: Հեղափոխական բնույթն էլ, իր Հերթին, չքանում է նրանից. այդպես է, որ պ. Միլլերանը՝ իր «Ֆրանսիական ռեֆորմիստական սոցիալիզմ» գրքի մեջ, որ նվիրված է Հատկապես բնորոշելու այն, ինչ որ իրեն բաժանում է Հեղափոխականներից, իրեն Հայտարարում է կոլլեկտիվիստ, և կոլլեկտիվիզմը սահմանավորում է՝ որպես մի դրութիւն, ուր կապիտալիստական սեփականատիրութեանը անհրաժեշտորեն և պրոգրեսիվ կերպով փոխարինելու է սոցիալական սեփականատիրութիւնը (կամ ազգային, կամ մոնիցիպալ)»:

Քննադատության մեջ կարգում ենք.

«Տեղին կլինեն զանազանել հետևյալ գաղափարներ. 1. կոլլեկտիվիստական ռեժիմը. 2. մի վարդապետություն, ըստ որի, այդ ռեժիմը ձգտում է անհրաժեշտորեն կապիտալիստական ռեժիմի տեղը բռնել գործնականապես. 3. մի վարդապետություն, ըստ որի, այդ ռեժիմը ներկայացնում է թե՛ երջանկություն և թե՛ արդարություն տեսակետից կապիտալիստական սեփականատիրությունից իրավականորեն ավելի բարձր մի ռեժիմ»:

Ծանոթությունների բաժնում առանձին դիտողություններ կան A. և C. հատաժների, ինչպես նաև քննադատության մասին՝ հինգ հեղինակությունների կողմից կատարված:

«Մատերիալիզմ»

Մատերիալի և մատերիալիզմի մասին ավելի քան վեց էջի վրա խտացած են փիլիսոփայության մեջ սկզբից ևեթ գոյություն ունեցող ամենակարևոր և հիմնական հայացքներն ու տեսակետները: Այստեղ կարևոր է նշել միայն D նշանակությունը:

Օնտոլոգիական, հոգեբանական և բարոյագիտական մատերիալիզմի սահմանափորումը տալուց հետո կարգում ենք սոցիոլոգիական մատերիալիզմի մասին.

«Պատմական մատերիալիզմ. Այս տերմինը ստեղծել է Էնգելսը՝ բնորոշելու համար Կարլ Մարքսի վարդապետությունը, ըստ որի տնտեսական երևույթները հիմքն են կազմում ու պատճառական ազդակը հանդիսանում ամենայն պատմական և սոցիալական իրականությունը: Հասարակության տնտեսական կառուցվածքը այն իրական հիմնաքարն է, որի վրա բարձրանում է որևէ իրավական և քաղաքական վերնաշենք և որին համապատասխանում են հասարակական գիտակցության որոշ ձևեր...: Նյութական կյանքի արտադրության ձևը պայմանավորում է ընդհանրապես սոցիալական, քաղաքական և ոգեկան կյանքի պրոցեսները» (K. Marx. Zur Kritik der politischen Oekonomic, 1859):

Մարքսի այս մեջբերումը լուսաբանող մի ուրիշ հատված էլ բերված է Էնգելսի Hern Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft, էջ 12-ից: Բայց ավելի հետաքրքիր է ծանոթության մեջ առաջ եկած վեճը պատմական մատերիալիզմ տերմինի մասին. այդտեղ կարգում ենք.

«Պատմական մատերիալիզմ արտահայտությունը հաճախ քննադատվել է և, ինձ թվում է, իրավացի կերպով: Ստուգաբանորեն այդ արտահայտությունը կարող էր կիրառվել նաև Սպենսերի սոցիոլոգիայի վրա, որի հիմքը կենսաբանությունն է: Ինձ թվում է տնտեսական դետերմինիզմը շատ ավելի ճշգրիտ կլինեն և հատուկ կոչու-

մը: Լորիան առաջարկում է պատմական էկոնոմիզմ (ծանոթ. Կ. Ռան-ձուլի):

«Տնտեսական դետերմինիզմը նույնպես երկդիմի կլիներ. այդ կնշանակեր ավելի շուտ «մի վարդապետություն, ըստ որի տնտեսական երևույթները ենթարկվում են դետերմինիզմի», քան թե «մի վարդապետություն, ըստ որի տնտեսական երևույթները որոշում են բոլոր սոցիալական իրերը»:

* * *

Կոմմունիզմ, կոլեկտիվիզմ և մատերիալիզմ գաղափարների սահմանավորումներն ըստ մեծի մասին թարգմանաբար բերելով՝ մենք կարծում ենք՝ որոշ չափով պարզած ենք լինում այդ երկի արժեքը՝ մեզ հետաքրքրող տեսակետից: Թեև պիտի խոստովանել, որ հենց այդ տեսակետից ցանկալի չատ բան էր մնում անելու, որպեսզի կարելի լիներ համաչափություն մտցնել նրա զուտ փիլիսոփայական արժեքի հետ: Ինչքան որ լրիվ, ամբողջական ու բազմակողմանի է տրամաբանության, ճանաչողության տեսության, բարոյագիտության, էսթետիկայի և մետաֆիզիկայի մասին եղած ոչ միայն բառապաշարը, այլ նաև սահմանավորումները, քննադատություններն ու ծանոթությունները, այնքան էլ հաջորդական կերպով պակասում են ոչ միայն բառապաշարը, սահմանավորումները, քննադատություններն ու ծանոթությունները, այլ նաև դրանց որակը, հեղինակավորությունը, հանրաժեք ընդունելիությունը հոգեբանության սոցիոլոգիայի, բիոլոգիայի, պատմության, իրավունքի և տնտեսագիտության վերաբերմամբ: Այս հասկանալի է ինքնին գործի բնույթից իսկ. դրա համար անկարելի է մեղադրանք հնարել: Եվ այդպես լինելով հանդերձ, այդ սահմանների մեջն իսկ, հարևան գիտական դիսցիպլինները միայն զնահատելի տուրք են վերցնում իրենց ամենագործածական տերմինների այսպիսի փիլիսոփայական ձևակերպումից: Ամեն անգամ, երբ մարդիկ խորանում են և մտածում արմատականորեն, կարծում են, թե փիլիսոփայություն են անում: Հատկապես մեր հայկական իրականության մեջ շատերը կան, որոնք, օրինակի համար առանձին, գրական խնդիրների քննության մեջ առատորեն խառնում են փիլիսոփայական տեղեկություններ: Այս վտանգը ամեն ըուպե նկատելի է փիլիսոփայության մեջ, և այդ պատճառով էլ «փիլիսոփայության բառգիրքը» անընդհատ հրավիրում է ընթերցողի ուշադրությունը նման շփոթությունների վրա: Պարզ է ուրեմն, որ հարևան գիտությունների բնագավառը ոտնակոխություններ կատարելով՝ հեղինակները միայն ավելի ուժգին կերպով շեշտած են լինում շփոթություններից խուսափելու, շեղումներ և սայթաքումներ չկատարելու անհրաժեշտությունը: «Ընդհանուր լեզու» գտնելու

անվիճելի պահանջը այս բառարանի մեջ մի օրենսգիրք կարող է գտնել:

Մյուս կողմից, «պաշտոնական գիտություն» համար անընդունելի և անճանաչելի մնացած ինչքան արժեքներ մենք տեսնում ենք այսօր տեղ՝ առանց նախապաշարման և կրքի, վերարտադրված հնարավոր ճշտությամբ: Մարքսի, Էնգելսի, Երրորդ ինտերնացիոնալի և սովետիզմի մասին Եվրոպայում սովորություն է, որ «պատկառելի» մարդիկ լռություն են պահում, «անպատկառները»՝ հայհոյում: Մեր տեսած մեջբերումները միայն բավական են խորտակելու այդ սովորությունը, դրանից միայն ավելի է մեծանում որևէ աշխատության արժեքը, հատկապես փիլիսոփայական մի աշխատության, ուր նախապաշարմունքները, եթե մի քանիսին դուրեկան լինեն, արդարացում, սակայն, չեն կարող գտնել ո՛չ պատմության, ո՛չ էլ փիլիսոփայության առջև:

IV

Ի՞նչ չափով Ա. Լալանդի «Տեխնիկական և Քննադատական բառագիրք փիլիսոփայության» աշխատությունը կարելի է համարել կոլլեկտիվ աշխատանքի արդյունք: Արդյոք էլլեկտիվը և սինկրետիզմը չե՞ն տիրապետում այդտեղ միահեծան:

Այս երկու հարցին էլ կարելի է կարճ պատասխան տալ: Մանավանդ երկրորդ հարցը

[Թերի է, անթվակիր]
Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարագրատ Տերոյան]